

सत्यमेव जयते
महाराष्ट्र शासन

आदिवासी संशोधन पत्रिका TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune

Vol. XXXII No. 2

September 2008

EDITORIAL

This Bulletin comprises of two sections. In the English section there are two articles & details of Government on India's two schemes, namely Rajiv Gandhi National Fellowship for S.T. Students & The Scheme of National overseas scholarships for S.T. candidates. It is hoped that the S. T. Students will take the benefit of these schemes. In the Marathi section, there are four articles on topical issues.

The views expressed, facts and data mentioned therein by various authors are their own and it may not be concluded that the Tribal Research & Training Institute agrees with their ideas, facts & data.

(Dr. Arvind Kumar Jha)
Commissioner,
Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XXXI No. 1 March, 2008
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd. No. RN-37438-79

CONTENTS

Chief Editor Dr. A. K. Jha, IFS
Commissioner

Editorial Board D. R. Parihar, IFS
Joint Director
Dr. Robin D. Tribhuwan
Museum Curator
Smt. V. K. Kulkarni
Assistant Librarian

Publisher Commissioner,
Tribal Research &
Training Institute,
Pune-411 001

Printer Manager,
Photozinco Government
Press, Pune-411 001

		Page No.
	Editorial	
1.	Forest Resources : Tribe's Men and their share : (A case Study of JFM in Ukhilat) - Dr.S. C. Rajora	1-20
2.	Status of Pardhi Tribe in the State of Maharashtra - Sr. Rosamma George Adichilamlel	21-41
3.	Scheme of Government of India for Tribals 1. Rajiv Gandhi National fellowship' for ST students 2. The scheme of National Overseas scholarships For Schedule tribes candidates.	42-58
4.	आदिवासी कुपोषणाची समस्या : कारणमीमांसा आणि उपाय - श्री. जी. डी. खरात	59-73
5.	आदिवासी सण व उत्सव - सौ. प्रभा तानाजी फलके	74-80
6.	जात प्रमाणपत्र व वैधता वस्तुस्थिती व आढावा - श्री. वि. बा. पाटील	81-84
7.	आदिवासी आणि जागतिकीकरण - श्री. जी. डी. खरात	85-94

FOREST RESOURCES: TRIBE'S MEN AND THEIR SHARE (A CASE STUDY OF JFM IN UKHLIAT)

*** Dr.S.C.Rajora.**

It is a well - known fact that there is a symbiotic relationship between tribes and the forests. Since the time immemorial, tribes have made forests as their abode. Similarly, forests have been accommodating the tribal as integral part of the whole ecosystem. Most of the tribes depend largely on different kinds of forest products for their livelihood. Forests have proved to be asset, resource and way of life for them. They have made their life very dependent on forest. Their survival comes at stake if one thinks of their separation from one another. It is estimated even today that about 23 million tribal populations is very dependent upon forest resources for their eking life (Chandra:2000:2).

The tribes representing different stages of economy right from the staged and hunting and gathering, shifting cultivation, agriculture,

industrial workers. In the age of liberalization, privatization and globalization, they have been showing their dependence, relation and association with forests directly, in one way or the other. In a little historical sense, mains part of nature; albeit his culture is apart from nature. by contrasting man and his culture with the rest of nature, one can comprehend man's nexus with the nature. It is believed that the man in his early stages represented as tribes of advanced hunting and gathering stage improved the quality and stabled the quantity of their food supplies through two specializations. Herd hunting of one or several species of large animals and intensified collection of wild grains, seed, nuts, fruits and rites found in abundance in the forest. Dependence of this kind of the tribes living in and around the forests brought these people in to close association with forests for want of natural resources. This level of

*** Lecturer and Head Department of Sociology, Maharana Pratap
Govt.P.G.College, Chittorgarh (Rajasthan)**

dependence coupled with elementary form of demystification of animals and food plants gave rise to a sense of belongingness and ownership of the wild plants, animals and the territory with little control over these. This way of life brings man in to close association with the animals and plants he lives on. He must learn the behavior pattern of the animals. He must know when they group together, when the young are born, and the course of their daily movements or seasonal migrations. Similarly, he must know the habitats in which their fruits can be harvested. As animals and plants are followed throughout their seasonal cycles, the men who live off them establish seasonal home bases. These temporary camps also provide the necessary storage and redistribution points for food collected by individual members, which will be shared by the entire group (Watson & Watson:1969-78). It is the reflection of indigenous knowledge pertaining to forest dwelling tribes and their nexus with the forest. The history of human development starts from man's association and intimation with forest resources (Debashish:1998:107).

The historical association with forests through the ages

made him "lord of the forest" and in the Indian context, we have coined the terms "Vanyajati" (forest dwelling communities), Vanvasi (inhabitants of forests or vanputra, forest dwellers) for them. The Bhils, Garasias, Damors and Bhil Meenas of South Rajasthan are a few examples of such people.

Thus, the forest occupies a central position in tribal culture and economy. The tribal way of life is very much dictated by the forest right from birth to death. The forest is not only their home; they always live in harmony with nature. They worship the forest as "Mother Goddess". The traditional way of conservation of forest is called 'sacred groves' where they invoke village tutelary deities. A good number of clan names are also associated with the names of plants and animals that are available in the forests. In several proto-australoid tribes, a man is married with the mango tree before the formal marriage rites. Many of the roots, tubers and leaves are required for them for their magi co-religious rites. During the famine or natural calamity, forests are their last succors. It has been found among agricultural communities that boys and old men regularly visit the forest for their recreation. There folk

songs and dances revolve round the forest. They also organize their annual hunt in the forest. As per 2001 census the tribal population is more than 8 corers. The Hari Singh committee (1967) stated that 60 percent of the tribal's were living in the forests and some 30% near the forests.

In indological literature, we find several references regarding the significance of forest. The episodes narrated in the *Ramayana*, *Mahabharata* and *Bhagwat Mahapurana* reveal the unavoidable relationship between the forest dwelling communities and the forest. The *Ayodhya Kand* (Poddar: 2001:399-438&483-487) *AraynaKand* (Ibid:615-650) and *Kishkindha kand*(Ibid: 679-689) of *Shri Ramcharitmanus* are enough evidence in this regard. Similarly, we find several references depicted as to certify the close association between the forest and the tribe in the *Mahabharata* and the *Bhagwat Mahapurana*.

The importance of forest and forest resources in context of tribal life has been discussed in detail in the works of Valmiki and Kalidas (Shukla:1994:104).

The tribes of South Rajasthan mainly live in forests. Their socio-economic structure depends on forest produce and agriculture. It is observed by

the scholars that their socio-economic system is based upon rains (Doshi: 1974:139-144).

In the present age the tribes are not found to use forest products like the ancient period, however, their economic structure is being determined more or less by the forest and its produce. Forests are contributing the tribes for their abode, culture, spirituality and employment. They obtain food products, fuel wood, gum, medicines and grazing land from the forest even these days. All these materials are helpful for their subsistence (Ghate:1992:185).

Research Design and Area:-

There are several roles and functions of the forests attracting attention towards nexus of tribal social structure-forest relationship.

The socio-economic constraints in relation to forests are understood to be:

- Shortage of fuel wood, fodder and forage.
- Overall poverty among the tribal community.
- Native food and gathering economy of the tribal population.
- Limited pasture lands.

Objectives:

The problem, exercising in the minds of scholars involved with the tribal's cause, is that how they should be developed and brought to a level with the rest of the people-socially, economically, culturally. The national policy of joint Forest Management (1990) emphasized meeting the basic needs of the people who were said to have an intrinsic and symbolic relationship with forest.

Our aim is to study the tribal community of southern Rajasthan in general and the sample *Van Suruksha Evam Prabhandh Sammitiee* in particular. The enquiry is focused to new forest management strategy in context of forest resource.

Main objectives of the study are as under:-

- 1) To understand and analyze the historical and traditional aspects of relationship of the tribe with the forest.
- 2) To study the tribal social structure in the sample area.
- 3) To understand and examine the structure of the village level committee and its role to protect and manage the forest resources.

- 4) To find out the sustainability of the present forest management strategy in view of tribal social structure.

- 5) To identify and suggest the significant prerequisites for effective functioning of forest management programmed to create opportunities regarding income generation for native communities.

The area:

Village and Pal-

The local ecosystem is largely responsible for creating village and pal leadership. Pal, is an inter village organization provides a geographical and socio-cultural habitation to its inhabitants. In the tribal region, leadership and elites is the product of historical happenings of the pal (Rajora:1987:91).

One of the very conspicuous characteristics of the bhil tribe, which distinguishes it from other tribes, is that it lives in scattered villages. The Bhils who have migrated from the pal; have taken to settle down in compact villages. However, those in the pal continue even today to reside in scattered villages. The cultivation belonging to a family surrounds the homestead and each congregation or pal thus covers

a large extent of ground. During earlier times, such a mode of scattered living gave the people greater security from the troops of the native states who treated them as enemies rather than as subjects.

The villages that are in the interior parts of the district Udaipur, those of the tehsil Kotada, provide a hostile ecosystem to the tribal inhabitants. The land in this part is not fertile and even today irrigation facilities are almost absent. The tribals have to depend on forest for their livelihood. The forest produce, which is decreasing, is the major source of their subsistence. In such a hostile region, the life of the people becomes insecure. It was difficult for people to face an unfriendly physical environment. Among them, who could come out bravely and while improving their status provided safety and security to their fellow men, naturally came out as village and pal leaders. Nevertheless, their area of to earn livelihood remained restricted only to their own pal or village.

To study forest management strategy from structural functional view we are confined to Udaipur district in South Rajasthan. There are 10 *tehsils*, 11 *panchayat samitees* and 2392 villages in

this district. Out of these ten tehsils of this district seven are thickly populated with tribals. These are namely Gongunda, Kotada, Zadol, Dhariawad, Salumber, Sarada and Kherwada. *One tehsil has been selected for intensive study.* The forest management activities are common in the sample area. Therefore one Van Suraksha Evam Prabandhan Sammiti from Kotada tehsil has been chosen as a case study. The sammittee has been involved in various programme related to the protection and resource management of forest.

Sampling Method :-

Forest management activities are going on in all the tribal tehsils of Udaipur district. We have obtained the requisite information from secondary sources regarding all tehsils. Sampling method was applied to select one tehsil out of seven. For this purpose, we used lottery technique of random method. Finally, Kotada tehsil of Devala range was selected for intensive study. In view to conduct face to face enquiry one village level committee was selected again by applying the lottery technique of random sample. In this manner Ukhaliat village of Kotada tehsil was our final sample. There is a Van Suraksha Evam Prabandhan Sammittee in sample village.

That was considered as a case for detail and intensive study. All the executive members of that samitee were the chief informants at primary level.

Technique of data collection:

Looking at the nature and objectives of the study it was considered appropriate to administer an interview schedule to collect structural data from the members of the samitees. For intensive study, interview method was adopted to collect information from the chief executives of the samitee and forest officials. To find out the factual position of the forest resources and the progress, reported by the officials and the members, non-participant observation method was adopted freely. All kinds of information regarding the policies, programmes, strategy, and the norms, were obtained from forest department. Significant relevant information was also obtained from resource persons and scholars involved in tribal areas.

Strategy to Understand, Develop and Protect the Forest Resource-

The forest-abode of food gathering tribes, most of them are now listed as 'Primitive Tribal Groups' in the official records and those having direct subsistence like ownership,

control, administration, management or any lately developed aspects, such as, participatory management and regulations, were quite unknown until more than a century and a quarter ago in the strict sense of it. Until the Britishers came to power, the forest dwelling tribes and those lived in their vicinity enjoyed freedom and free access to forests in all respects including extraction of food resources and cultural activities. Any form of formalized regulation was unknown to them. People however, after their traditional wisdom, had evolved some customary regulations keeping harmony with the forests.

Various Hindu rules of Indian History are said to have classified forests into five categories depending upon their uses and relevance. The categories were:-

- 1) Those set apart for supply of forest produce
- 2) Reserved forests for supply of forest produce.
- 3) Royal hunting forests
- 4) Those set apart for grazing by royal elephants
- 5) Forests kept free as hunting ground for the common people (Hundred Years of Indian Forestry:1961:71)

Any systematic attempt to record the forest administration before the colonial rule in India was made by an eminent professor of forestry at university of Edinburgh, E.B. Stelobing. In his pioneer work *The Forest of India*.

From the view point of people's right over forest, specially the tribes, it would be prudent to add that "In 1805 a forest committee was formed to enquire into the capacity of forests and status of proprietary rights in them. A proclamation was made declaring royalty over teak forests in South.

Yet another interesting but significant aspect remains that forests had not received rigorous attention of civil administration in early part of British rule as no special mention with regard to forests got place in preparation on ethnographic and other records by various writers viz. Thurston, James odd, William Crooks etc. even when they described geography, flora and fauna of different parts of the country. James Todd's *Annals and Antiquities of Rajasthan* is a glaring example in this direction (Todd, James: 1920). This might have been chiefly due to looking at forests-plethora of natural resource in abundance-as subject of concern did not exist then and

forests remained non-issue of an issue so important in concurrent times.

The First Forest Policy, 1894:

Changing conditions call for a change in policy. British greed and exploitation of peasantry resulted in fall of agricultural production. The chain reaction was a series of famines in the eighteenth century. Famines provoked numerous protest movements both at grass root level and by political formations by the intelligentsia. Volker who asked to look into this matter in 1893 realized the dangerous consequences of hunger.

Almost immediately, in 1894, in what is commonly reported as the First Forest Policy, he gave primacy to agriculture over forestry, and the old concepts were redefined. The forests in the watershed areas of the rivers were not to be disturbed under any circumstances, not even by the masters. They were reclassified as protected forests that would protect the source of rivers, so that rivers fed the plains to increase agricultural output. Volker was a shrewd British administrator, he did not revise the definition of reserved forests, and they would continue to serve the exclusive British Military needs and commerce. One of the

dangerous consequences of such a definition was that during the Second World War almost all the forests in India were wiped out. The British forester's responsibility to the colonial forests had ceased as the British control over its colonies were visibly waning. But, in 1894, the situation was different. It was one of unrest. Volker's policy, therefore, also spell out the need for fuel wood and food reserves (1998:45).

The next Forest Act was passed in 1927, which quietly tightened the colonizer's hold on its imperial assets as champion. The Forest Act of 1927 was made more stringent and the people's privileges curtailed even further. This Act permitted portions of the protected forests to be closed, for thirty years, instead of twenty years, as enacted in 1878. The definition of 'protected' reverted to the 1878 definition from the more progressive 1894 one.

Post Independence Period:

There was no radical change, either on the forest question, or on the forest dwellers, after the transfer of power. Nevertheless, there was some rethinking on the issue of forest policy. The new National Forest Policy was issued as Government of India Resolution in 1952. It was declared that

the forest policy should be on permanent national needs at the initial stage, the National Policy of independent India was just expansion of the old policy followed during the colonial period. Rigid restrictions, on which their also imposed on the forest dwellers and others on exploiting the forest resources, on which their economy and culture largely depend. The regulations were imposed on the ground that the forest dwellers (adivasis) were solely responsible for the destruction of forest resources. These restrictions on the adivasis created several problems and gave birth to various tribal agitations in the country. The commercial orientation of the forest policy that was adopted during the colonial period and followed in independent India had created a massive destruction of forest resources.

Functionally, in the 1952 Forest Policy, the forests were classified into the following:-

1. Protected forests for ecological balance.
2. National forests for commerce and industry.
3. Village forests for satisfying the socio-economic needs.
4. Tree lands for distinction between the old policy (1894)

the new policy (1952), it was observed that the rights and privileges, especially for the tribals, had been converted into some concessions. These are:-

- To take water for agricultural purposes;
- To take the small timbers for the making their agricultural implements;
- To remove the stones for the agricultural purposes;
- To graze the domestic animals in forest grasslands under passes;
- To hunt for small game which are normally eaten by the tribals;
- To collect fuel on head loads;
- To collect the MFPs/NTFPs and sell to the Forest departments; and
- To perform the slash and burn cultivation where they are permitted.

The tribals treat the forests as their natural habitat and consider themselves as the lords of the forests. In the pre-British period, the tribal villagers managed the forests. The British turned this social management into state

management and forest management was oriented towards production and commercial aspects of forestry. As stated earlier, the Forest Department first came into being in 1862 but the tribals used to live in and around forests since time immemorial. Prior to this, there were obviously no restrictions on the use of forest resource in respect to fuel, fodder, fruits, and wood for house building and honey by the tribal denizens. The forest legislation in the form of Indian Forest Act came into force in 1878-sixteen years after the establishment of the Forest Department. The settlement of forests was undertaken around 1880 and it was then that the forests were classified into the categories of reserved forests, protected forests and village forests.

In 1976, the National Commission on Agriculture (NCA) recommended the classification of forests into (1) protected forests-forests on hill slopes and other localities vulnerable to erosion and degradation; (2) production forest- the commercial forests for satisfying the rural communities. The NCA recommended the drastic reduction of people's rights on forests. The free supply of forest products to the tribals should be stopped and controlled by the official depots. In 1982, the

report, submitted to the Ministry of Home Affairs, under the chairmanship of eminent anthropologist B.K.Roy Burman, urged to integrate the forest policy and tribal sub plans for the benefit of tribal economy to balance the ecology through conservation of soil, moisture and plantation programmed. In the context of forest management, Roy Burman commented.

The tribal communities are not only forest - dwellers but also for centuries they have evolved a way of life which on the one hand is woven round the forest ecology and forest resources and on the other ensure that the forest is corrected against depredation by men and nature (Roy Burman: 1982; ii).

Many of the recommendations of the Roy Burman Committee were later incorporated in the forest policy of 1988, which envisaged people's involvement in the development, and protection of forests. This policy may be called 'environment population policy'. It reflects the pro-tribal attitudes with clarity. Though it relates the rights and concessions of the tribals to the carrying this capacity of forests, it also mentions the need for optimizing this capacity by increased investment, salve - cultural research and

development of the area. It assures that the customary rights and concessions are fully protected, adding that the domestic requirements of fuel wood, fodder, and minor forest produce and construction timber should be the first charge on forest produce. It also deals with the re-establishment of the symbiotic relation for protection, regeneration and development of forest.

The Scheduled Tribes (Recognition of Forest Rights) Bill 2005:

The Bill proposes 12 specific rights to tribals of forest villages. These include:

- Right to hold and live in the forestland under the individual or common occupation for habitation or for self-cultivation for livelihood.
- Right of access, use or disposal of minor forest produce.
- Rights of entitlement such as grazing and traditional seasonal resource access have nomadic or pastor list communities.
- Rights in or over disputed lands under any nomenclature in any local authority or any state

where claims are disputed.

- Rights for conservation of pastas or leases or grants issued by any local authority or any state government on forestland to titles.
- Rights of settlement of old habitations and unscrewed villages, whether notified or not.
- Right to protect, regenerate or conserve or manage any community forest resource which they have been traditionally protecting and conserving.

The Bill provides for two and a half hectare per nuclear family of a forest dwelling Scheduled Tribes that would register jointly in the name of the male member and his spouse. Taken together, the proposed rights would entail the involvement of the local community in conservation, instead of leaving it to official agencies (Mukul: 2005:9).

The *gramsabha* would be the authority to initiate any action for determining the extent of forest rights that may be given to a forest dwelling Scheduled Tribes. The Sabah's decision would be examined by a sub divisional level

committee, which would also look into appeals against the decision of the *gram sabha*.

The major problem with the bill is that it excludes equally poor and forest dependent *non-advasis*, some of whom have lived in the area for long. The original draft of the technical committee included "other forest dwellers" in its ambit. Perhaps, an attempt could be made to draw up a schedule of such eligible categories. We have tried forest department-managed conservation long enough, says Nadini Sunder, and the tigers have vanished, the trees have vanished. Perhaps it is time to give people a chance (Sunder:2005:14). Politics came in way of the Bill; therefore the Bill is hanging between politics and sincere optimism.

Forest Protection Committee (Van Suraksha Samitee): In Context of Rajasthan:-

Van Suraksha Samitee (VSS) is a democratic, autonomous formally elected institution of the people living in or near the forests. It has been organized in compliance to the orders being issued by the government. The order intends that possibly there would be one Sami tee for one revenue village. In special circumstances there may be one Sami tee for one revenue village. For tribal

areas one committee may be formed for each *Pal* and *Dhani* (helmet) under a revenue village. The committee is formed to protect and develop the forest with contribution of the villagers. The villagers are benefited by government order from the forests. Thus, the committee fulfills the interest of villager on one hand and serves the interest of government on the other hand.

There were 3446 VSS in the state. They have been involved in (30,9,336) hectares area and actively contributing for forest management (Soni:2002).

Structure and Function of Van Suraksha Samitee (VSS):

Village assembly is the prime body in which 11 executive members of *Suraksha Samitee* are selected. The executive is constituted by the representation of all categories. Members from scheduled tribe, at least one member from landless category and minimum three women in each *Samitee* are selected.

Beside 11 elected members of executive, some ex-official members are also included in the committee. These are Sarpanch/member of the concerned village Panchayat, forester/forest guard from department,

representative of NGO working in that area and the president of female advisory sub committee. There are four posts in the executive. These are president, vice president, treasurer and a departmental representative as members. One female is compulsory on open post out of these three. Whole process of election is held under the supervision of district conservator forest. He is supposed to be the returning officer for the election of the VSS.

The executive of VSS is the institution to fulfill the duties of committee. Thus, the executive possesses all rights and duties through the government order.

Main duties of the executive are as under:

- To prepare a management plan according to the advice of executive and forest officers in context to fulfill the need of grass, fuel, fruits, and other forest produce for the villagers.
- Plantation in the area under jurisdiction and to protect the wild life in that area. All arrangements are being made to check encroachment, grazing, theft, illegal mining,

illegal trafficking of forest produce and fire.

- The executive would catch the criminals or help the local forest officials in catching the criminals committing crime under Rajasthan Forest Act 1953 and Wild Life Act 1972.
- Committee will be vigilant regarding miss use of the facilities by its member as provided by the government.
- The committee will not allow any such activity, which is not included under the category of forest development in the area of its jurisdiction. It will not permit farming, construction of pucca house, illegal mining and industry in that area.
- A certain amount out of the income of the committee is re-spent for the same area or new land of plantation or to conserve and protect the area.
- Benefits of forest produce are judiciously disbursed among the members of the committee.
- Executive members are empowered to take

decisions pertaining to collect and disburse minor forest produce. They are free to determine norms in this regard. The executive to check forest crimes may also frame preventive provisions. There are different authorities and functions of the president, member secretary and treasurer. Guidelines and directives for proper functioning of the samitee are mentioned in the government order issued by the state government in 2000 (*Sajha Van Prabandh Kriyanvayan Margadrshika* (Hindi):2002: 74-85).

Van Suraksha and Prabandh Samittee-Ukhliat:

There are 30 Van Suraksha and Prabandh Samittee working in Kotada tehsil. It is known as devala range. Tehsil head quarter, Kotada, is 125km from district headquarter Udaipur. Ukhliat comes under that tehsil and devala range. Our sample village Ukhliat is a head quarter of village panchayat. There are 60 families belongs to tribal community-Bhil. The village is the meeting

place of all 30 samittees of Kotada tehsil. Van Suraksha Evam Prabandh Samittee-Ukhliat was formed in the year 1992-93. District forest officer was the pioneer to initiate the JFM scheme in Devala range.

Organizational Set-up:

Village Forest Protection Management known as Van Suraksha Evam Prabandh Samittee. The committee was formed in 1992. Formal executive of the committee is constituted according to the rules. There are 11 members in executive. A separate sub-committee for women is also formed. Jamath Ram is the president of the committee since 2004. The villagers proposed the name with common consensus in *Gram sabha*. Because of literary qualification, Jamata Ram became choice of the villagers. Hakla Ram was the vice president of this committee. During interaction with president and vice president VFMC we came to know that both had good knowledge of the vegetation.

Total forest area under the jurisdiction of Ukhliat Samittee was 300 hectare. There were 5 different block of 50 hectare each. There were 26 other members beside the executive. They are all responsible to protect and develop the assigned forestland. The fund of the committee was also a considerable issue for us. When we enquired about the present position of the fund, he immediately reported that Rs.75 thousand is balance of samittee till date. Members of samittee are employed as lab ours by forest department whenever required. They get daily wage according to government rules. A sum of Rs. 3 per day from each lab our in deducted and deposited in the account of samittee. President Jamata Ram and the member secretary jointly operate the account. It is also observed that if any member, demands loan from the account, may take a certain amount. The amount is decoded on the basis of demand of the member by treasure, president member secretary. The rate of interest is 2% per annum for the member.

Committee provides loan to the non-members also. The rate of interest for the is Rs.10/- per annum. Vice president Hakla Ram says that because of loan facilities we may associate other persons also with our committee. Such practice is more beneficial for JFM scheme.

Regulation of VFPMC Regarding Share:

The members of VFPMC discuss various significant issues in gram sabha. The committee has developed autonomous working pattern with the technical advice of forest department. Laws regarding the share of forest frame products by the committee. The important regulations or by laws framed by the committee are as under.

- To cut green wood is strictly prohibited. Nobody is allowed to cut the branches of trees. If found violating the norms, penalty would be imposed against him/her. The penalty depends upon the gravity of the violation. The

executive decides the penalty.

- All members of the committee would be vigilant to protect bio-diversity and vegetation under the jurisdiction. Fuel wood and wood required to construct house may be taken from the prescribed area with common consensus.
- The meeting of committee will held on 2nd day of the month.
- Ripen fruits from the prescribed area will be collected by all members jointly. The quantity collection depends upon the potentiality of the person concerned.
- Minor forest produce collected by individual members.
- Grass is cut and collected by the members with them. The rule is that all members are supposed to deposited Rs.25/- each with the committee to cut the grass. This amount is deposited once in a season. It is called as the amount against

tool for cutting grass (grass cutter-Dantli). If there are more than two grass cutters from a family, the amount is decided by the samittee.

- The amount received, against grass cutting event, is deposited in the account of the samittee.
- Other than committee members are not allowed to cut the grass from the area under jurisdiction.
- Illegal possession of axe by anybody in the violation of norm. If axe is found with a person it would be snatched and deposited with the samittee. Penalty would be imposed against those who carry axe with them with bad intention in the forest. The axe is given to the owner when the offender deposits Rs.11/- with the committee.
- If caught red-handed cutting trees or branches, the material along with axe is deposited with the samittee. After final

decision of penalty by the committee the axe is given back to the offender.

Conflict and Competition:-

The spirit of healthy competition leads to achieve the goal. Since the formation of VFPMC the members are working with that spirit. They are interested to protect the area under jurisdiction and would like to earn as much as they can. The incidents of conflict are also observed in Devalue range. The tribal's living in forests have been earning their livelihood through minor forest products. Since the formation of VFPMC the forest area is marked. Sense of responsibility has awakened among the members. They are always vigilant to protect their forest area. The incidence of conflict happens when the person of other VFPMC are caught. Sometimes they encroach in other area. They collect minor forest produce from the jurisdiction of other VFPMC. If any person from either village find committing offence against forest resource and caught red handed than the incident of conflict starts. Both parties collect their respective

members by way of drum beating. The special kind of drum beating is a call for the members. Collectively one party attacks the other. During our visit we could observe the conflict between Ukhliat VFPMC and Akhyawada VFPMC. Every member had axe, bow and arrow, stick or stone in hand attacking on each other, informed to Kotada police station. Police interfered. Officials from forest department also reached there. The matter was resolved with a penalty for Rs.500/- against the offender of Akhyawada committee.

Benefits through JFM:

During our interview and observation with the tribal villagers we asked them about the benefits of JFM scheme in Ukhliat. A common response from one and all was regarding the benefits of the JFM. The unanimous responses were as follows:

- The loss of bio diversity and forest that is forest resources has been reduced since the formation of VFMC.
- The perishing forest are is checked. In

other words cutting of jungle is reduced.

- Fuel wood and wood to the construct house is freely available for the tribal members.
- Fruits, flowers and other minor forest products are freely available for the tribal members. They may collect the forest products and that is purchased by the government department according to the government rules.
- The members are free to cut the grass from their jurisdiction. They are benefited with the collection of the grass.
- They may take loan from the fund of the committee, at subsidized rate of interest, whenever in need. Thus now there is no need to approach to the *sahukar*. At least the members of VFPMC are free from exploitation of the contractors and *sahukars*.
- Real benefits of democratic decentralization are

realized by the members. A sense of responsible share has been emerging since the implementation of JFM.

- Over all benefits are observed by the villagers. Their samittee has been empowered to impose penalty against the forest crimes. The amount received as penalty is regularly deposited in the account of samittee. Therefore, the common fund of VFPMC has been gradually increasing and the amount would also be utilized for the development of the village.

Suggestions from the Respondents:

A socio-economic change has been observed in the village Ukhliat. Before JFM activities started most of the villagers were in trouble. They were pushed away from their traditional livelihood. Collection of minor forest products was prohibited for them. Now the sources of their livelihood have been restoring.

Some of them left for towns and marble factories in search of seasonal labour. "The JFM is boon for us," says Jamata Ram-president VFPMC-Ukhliat. Now they are capable to earn their livelihood through this scheme. Of course they are benefited in many ways; nevertheless, the villagers are eager to earn more from the forest resources. In this regard the villagers and the executive members gave some suggestions to us on various occasions during our visits.

For instance they feel that bamboo is the main product of their forest. Its production has been sustaining since long past. VFPMC has no concern with the production of bamboo. A considerable amount is received out of bamboo production. Thus, the villagers suggested that bamboo being the part of forest resource, thus income generated against the sale of bamboo should also be shared with VFPMC.

- Betroth is becoming more popular because of fuel value. Therefore, a

large number of Jetropha plants are grown in the jurisdiction of VFPMC. The future income out of Jetropha should also be shared jointly as per norm.

- Marketing system is not properly managed. The government departments purchase most of the minors' forest products. Purchase rate is comparatively less. Villagers say that they may earn better if allowed to sell their products in open market system. A demand to develop a competitive market system is suggested by our respondents.

Conclusion:-

Looking towards the forest recourses' and tribe's men share it is significant to note that present situation of forest administration is

REFERENCES:-

- Chandra, Ramesh (Ed.) (2000). Environment Forest and Tribe, Himanshu, Udaipur.

alarming. A conservationist write, "with forests vanishing and tigers dying, it is quite clear that the Indian Forest Service with its strength of 4000 officers, 8000 state service officers and nearly 1,75000 men is in a mess and urgently requires overhaul. The entire forest machinery has suffered unimaginable political and bureaucratic neglect over the last 17 years. It is now that their services are most needed for protection of forests and wildlife... Without radical reform of the Indian Forest Service, the men who serve it, and the research institutions that live around it, there is little hope of keeping the great natural treasures of this nation alive. A forest commission has been looking in to these issues over the last few years. We can only hope that their recommendations come as soon as possible so that forests get the relief they so urgently need" (Thapar:2005:14).

- Debashish, Debnath (1998) "Tribal Forest Relationship".
- In Vidyut Joshi (ed.), Tribals Situation in India, Rawat, Jaipur.
- Ghate, Rucha (1992).
- Forest Policies and Tribal Development:
- A Study of Maharashtra, Concept, New Delhi.
- Hundred Years of Indian Forestry vol.I&II, (1961), Forest Research Institute Dehradun.
- Mukul, Akshya, (2005), Tribals all Set to Gain Rights Over Forests. in the Times of India, April 29.
- Poddar, Hanuman Prasad (2001) Ramcharit Manas, Geeta Press, Gorakhpur.
- Rajora, S.C. (1987), Social Structure and Tribal Elites, Himanshu, Udaipur.
- Roy Burman, B.K., (1982), Report of the Committee on Forest and Tribals, Ministry of Home Affairs, Government of India, New Delhi.
- Sajha Van Prabandhan Kriyanvayan Marg Darshika, (Hindi), (2002), Deputy. Forest Conservator, Forestry Training Institute, Jaipur.
- Shukla, etal (1994) Forest and Tribal Life- Style of Micro Region, concept, Delhi.
- Sori, R.G., (2002), Message, in Sajha Van Prabandhan (Hindi), Forest Department, Government of Rajasthan.
- Sunder, Nandini, (2005) "Jungle Book ", in The Times of India, June 27.
- Todd, James, (1920), Annals and antiques of Rajasthan (Three Volumes).
- Watson and Watson, 1969 Man and Nature: An Anthropological Essay in Human Ecology, Harcourt Brace & World, Inc. New York.

* * *

STATUS OF PARDHI TRIBE IN THE STATE OF MAHARASTRA

* Sr. Rosamma George Adichilamakel

1. INTRODUCTION

This paper brings out the profile of criminal tribes in India and particularly focus on the status of Pardhi tribe, who is placed as scheduled tribe in the state of Maharashtra. The Pardhis are though officially Scheduled Tribe, they are still considered as Denotified Tribes (ex-criminal tribes). They have been subjected to the control and restrictions imposed by the Criminal Tribes Act of 1871. The short notes on this tribes help us to understand to their present social positions and the crimes, in which they are known as active criminals. Ascertaining their present social conditions, give us some ideas regarding the measures need to be adopted for their development. A detailed description about the Scheduled Tribe in Maharashtra is given in this article in order to understand the social position of pardhi tribe. There are 45 tribes

in Maharashtra, in addition to some people, who are not specified as belonging to a particular category.

2. CRIMINAL TRIBES OF INDIA

In 1871 the Government of India decided to keep the movement and activities of *Meenas* and similar tribes in control. Accordingly decided to enact a suitable law for the purpose. The reason of this was that it appeared exceedingly difficult to deal with tribes, which have no place of residence but perpetually, wandered. The 1871 bill was to prevent the tribes from wandering and getting involved in petty crimes. The Government believed that the wandering gangs of tribes dangerous and that this bill would discipline (Ayyangar 1949).

* Researcher, Sr. Rosamma George Adichilamakel FMM,
Maria Asunda Convent, 38, Sassoon Road, Pune-1

Table No 1

State wise Population of Criminal Tribe (Denitrified Tribe)

Sl.No	STATE	Number
1	Uttar Pradesh	1,668,845
2.	Madras	595,440
3.	Mysore	210,321
4.	Madhya Pradesh	76,722
5.	Punjab	76,564
6.	Orissa	74,762
7.	Hyderabad	69,601
8.	Rajasthan	65,400
9.	Bihar	13,311
10.	West Bengal	2,598
11.	Saurashtra	2,308
12.	Vindya pradesh	983
13	Bhopal	1500
14	Patiala and East Punjab	3,453
15	Ajmer	1152

Source: Report of the Criminal Tribes Act Enquiry committee, 1949-50:9

3. PROFILE OF CRIMINAL (DENOTIFIED) TRIBES

The criminal tribes are divided in two sections, such as those who are nomadic and those who are settled. The nomadic

tribes include the tribes such as *Sansis, Kanjars, Nats* etc. as well as other tribes, who wander from place to place for work or begging. Those who settled were *Beldars, Banjaras*, and also religious mendicants such as

Monad Potas. They were were persons displaced from their original homes due to invasions or other political changes or depressed persons in very poor circumstances and shunned by the society. Mr. G. H. Hutton in the census report of India 1931 said, when they have not been disturbed, they are peaceful and law abiding. Peaceful life was the

original one and that invasion has been responsible for their anti social proactivities. It appeared that the main cause for the origin of criminality was economic, while social and political changes in the country also played an important part. Criminal tendencies are not hereditary.

Table No.2.

Criminal tribe & traditional occupation

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
1.	Adi-Dravida	Chingleput Dt. Madras	Manual labour
2.	Aherias or Behelias or Aheris or Heris	Uttar Pradesh, Patiala and East Punjab sates	Hunters & fowlers
3.	Ambalgrs(Moottaka mpatti Ambalgars and Ambalgars of suriyanur)	Trichinopoly districts of the Madras States	Hunting with nets
4.	Badaks and Badhiks	Budaun, Kheri, Shahjahanpur districts Uttar pradesh.	Hunters & fowlers
5.	Bairagis	Bhopal	Religious Medicaments
6.	Banjara also called Vanjaris, Lamanis, Lambhad, Lambadis	Uttar pradesh and in parts of Rajasthan and Madhya Bharat, Lamanis of Bijapur, Belgaum and Dharwar districts	Salt carriers
7.	Banchhadas	Central India and Madhya Bharat	Hunters
8.	Barware	Gonda, Hardoi, Sultanpur , Bareilly in Uttar pradesh	Agriculture
9.	Bauriahs, Baurias, Bawaryas, Marwaris, Bagri, Moghia	Punjab, Delhi, Ajmer Muzaffaranagar, Meerut, Rajsthan & Madhya Bhart	Hunters

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
10.	Bedyas	West Bengal, Punjab, Uttar Pradesh	Manual labour
11.	Bengalis or Bhangalis	Punjab	Exhibit snake, monkey & dancers
12.	Bhamtas, Ghanticho, Uchalias	Hyderabad,	Stone cutters
13.	Bhantus	Uttar pradesh	Begging
14.	Bhars	West Bengal and Uttar Pradesh	Agriculture and masons
15.	Bhats	Jodhpur, Rajasthan	Tell family history of the castes
16.	Bhattu Turkas	Chittor, Madras	Praising Rajas
17.	Bhedkuts	Punjab	
18.	Bhils	West Khandesh, Nasik, Ahmednagar, Poona, Sholapur, Mumbai	Agriculture
19.	Boyas	Andhra pradesh and Madras	Soldiers, hunters
20.	Buda Bukkala	Guntur, Andhra Pradesh	Beggars and fortune tellers
21.	Chamars	Etawah, Ghazipur, Jaunpur	Worker in leather, carriers, tanners and labourers
22.	Chnadravedis, Sonaria	Bhopal	Manual labourers
23.	Chhuras or Churas	Amritsar, Ferozpur, Punjab state	Sweepers and scavengers, agricultures, prepare winnowing pan, grass thatch for carts
24.	Dalera or Dalarias	Bareilly, Meerut and Moradabad, Uttar pradesh	Basket makers and day labourers

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
25.	Dandasi	Ganjam district, Orissa	Watching the field and preventing theft
26.	Dasaris	Madras state	Religious mendicants
27.	Dharis	Patna, Bhagalpur, Bihar state	Beggars and wanderers
28.	Dhass or Dhaz	Punjab and Patalia	Scavengers
29.	Dhakavus	West Bengal and Bihar	Laborers, cultivators and snake charmers
30.	Dommars or Domars	Hyderabad and Madras	Display physical exercises, jugglers, rope dancers, athletes weavers make combs out of horn & wood
31.	Doms (Magahiyas, Oriyas, Audiniyas and Bansfores)	Uttar Pradesh, West Bengal, Bihar, Orissa, Madras	Scavengers, weavers, laborers
32.	Dusadha (Chakais, Palwars, Maghiyas)	North western region	Menial jobs
33.	Gandhillas	Uttar pradesh And Punjab	Beg, work n grass & straw, catch quails, sharp sword, cut wood ,odd jobs
34.	Gantukollars	Mysore State	Sell metal pieces
35.	Ghasis	Orissa and Andhra pradesh	Cutting grass and supplying to horse owners
36.	Ghosis	Aligarh, Etah, Manipuri	Rear cattle and deal in milk and butter
37.	Gondas	Orissa	Weaving and singing
38.	Gujars	Uttar pradesh	Agriculture and cattle breeding
39.	Haburas	Uttar pradesh	Hunting
40.	Handijogies	Banglore, Mysore	Buffalo breeding
41.	Hingoras	Gujarat	Cultivation and labour

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
42.	Irulars	TamilNadu state	Husking paddy and gather firewood for sale
43.	Jaintra pans	Orissa	Weaving, basket making
44.	Jats	Punjab	Cattle dealers
45.	Jogis or Jogulas	Tamilnadu state	Religious mendicants
46.	Kaikadis	Maharashtra	Basket making
47.	Kaladis	Tamilnadu state	Agriculture
48.	Kallars(Peramalais, Kootarpals, Periya suriyurs)	Tamilnadu state	Farmers or field labourers
49.	Kanjars	Punjab,Rajsthan, Utttar Praesh, Madhyapradesh	Odd jobs and wanderes
50.	Kepumaries	Mysore and Madras	Basket making and fortune telling
51.	Kewats	Uttarpradesh	Fisherman, boat men and cultivators
52.	Khatiks	Uttarpradesh	Labourers and vegetable sellers
53.	Kintali Kalingas	Madras state	Cultivation
54.	Komakapus	AndhraPradesh	Cultivators and farmers
55.	Konda Doras	Madras state	Hill cultivators
56.	Korachas and Koravas	Hyderabad and Madras state	Begging,rope making and tattooning
57.	Kuchbands	Punjab	Make roofing mat, ropes
58.	Karumbaravas	Madras state	Odd job
59.	Lodhas or Ladahs	Bihar	Labourers
60.	Madigas	Andhrapradesh	Leather makes
61.	Mahatmas	Punjab	Hunters
62.	Malas	Tamil Nadu and Andhra pradesh	Farm laboures and weavers

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
63.	Mallahs	Madhura	Boating and fishing tribe
64.	Man Graudis	Maharstra	Snake charmers
65.	Maravars	Madras State	Guards
66.	Mewatis	Uttarpradesh & Punjab	fishing
67.	Miauas	Saurashtra state	Odd jobs
68.	Minas	Patiala and East Punjab States	Cultivates land
69.	Multanis	Udaipur, Bhilwar of Rajasthan State	Menial jobs
70.	Munda Potta	Ganjam district, Orissa	Mendicants seek for sympathy
71.	Mutharachas	Madras state	Watchmen and village menial jobs
72.	Musahars	Uttarpradesh and Bihar	Hunting
73.	Naiks	Jodhpur at Rajasthan	labourers
74.	Nakkalas	Godavari dt.	Field watchers
75.	Nirshikaris	Kurnool distirct	Hunter, begging and collecting forest produce
76.	Nokkars	Madras State	mendicants
77.	Nuts or Nats	Uttarpradesh and Rajsthan	Dancing
78.	Oddars	Madras State	Earth work an d road repair

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
79.	Oudhias	Fatehpur dt. Uttarpradesh	Odd jobs
80.	Paidis	Koraput area, Orissa	Agricultural weavers and labourers
81.	Pardhis	Madras, Bombay, Madhya pradesh, Hyderabad.	Hunting, collecting forest produce begging
82.	Parnas or Pernas	Jammu and Kashmir state	Dancing and singing
83.	Pasis	Uttarpradesh, Oudh	labourers
84.	Picharis	Bellary district, Madras	Hunt hares, deer and catch birds
85.	Pichiguntalas	Cuddapah district, Madras State	Rearing and selling pigs
86.	Poligars	Chittor district, Madras	cultivators
87.	Paraiyas	Chittor district, Madras State	Agricultural labourers, watch men, scavengers
88.	Rachbands	Punjab State	Weave comb
89.	Reddikas	Godavari district and Krishna state in Madras	Odd jobs
90.	Rellis	Viakapatnam in Andhra pradesh	Gardening, selling fruits and vegetables
91.	Sansias	Uttarpradesh, Punjab	Vagrant tribe
92.	Tadvis	Bombay State	Labourer
93.	Talayaris	Cuddapah district	Cultivators

Sr No	Name of the tribe	Residence	Traditional Occupation
94.	Talega pamulas or peddati Gollas or Thella pamalwads	Orissa	Snake charming
95.	Tellungappalatti chattis	Madras State	Traders
96.	Thottia Naicks	Madras State	Rearing and keeping of cattle
97.	Uraligaundans	Salem	Agricultural labourers
98.	Valayars	Madura and Coimbatore	Netting game in jungles
99.	Vallayankuppam Padaychis	Madras State	Agriculturalist
100	Vettaikarans	Madras State	hunters
101	Vettuya Goundans	Madras State	Agriculture and hunting
102	Yatas	Ganjam and viskapatnam	Basket and boxes with palm leaves
103	Yendis	Hyderabad	Hunting and fishing, selling pigs
104	Yerukalas	Hyderabad, Madras State	Begging, rope making and tattooing

Source: Report of the Criminal Tribes Act Enquiry committee, 1949-50:11-39

All these 104 tribes are notified as Criminal Tribes and found socially in low position.

They were found in the north and in the south, except Kerala (State at the south end of India). All

these tribes were wandering, nomadic, earning livelihood through traditional way. The profile of Criminal Tribe reveal, that almost all of them lived through begging, hunting, making baskets, making ropes, singing, dancing, doing menial jobs like scavenger, watch men, field guards, mendicants, labor work, agriculture, cattle rearing, netting game in jungles, snake charming, taking odd jobs, etc. All these tribes were found guilty of crimes like dacoity, breaking the house and robbery. The tribes, which were considered

hardened criminals in the past, have been wholly or partially reformed today. With proper opportunities and systematic help, is possible to reform the criminal tribes. The problem needs to be tackled from economic, educational and social levels.

4. SCHEDULED TRIBE IN MAHARSHTRA

As per 2001 census the total tribal population of Maharashtra is 85.77 lakhs, which is 8.85% to the total population of tribals in the State.

Table No. 3.
Scheduled Tribe population from 2001

Year	Total population (in lakh)	Tribal population (in lakh)	Percentage of tribals
1961	395.54	23.97	5.8
1971	504.12	29.54	5.86
1981	627.84	57.72	9.19
1991	789.37	73.18	9.27
	Total	85.77	8.85

Source: Census of India: 1991

The table reveals the total tribal population from 1961 to 2001 in the State of Maharashtra. The tribal population almost doubled from 1960 by the year of 2000. There is a sudden increase of population from 1980 onwards. This could be due to large number of non-tribal

communities, tried to enter their names in the census record of tribal community list as tribals. Joshi said, most of the non-tribals have enrolled themselves as tribal under the census record, in order to take advantage of the Government scheme (1998:91-104).

5. ECO- CULTURAL DIVISION

Table No.4.

Distribution of Scheduled Tribe - region wise

Name	Place	Place	Place	Place	Place
Konkan	Western Maharashtra	Marathawada	Khandesh	Vidarbha	Greater Bombay
Raigarh	Pune	Parbhani	Dhule	Amravati	
Sindhudurg	Kolhapur	Nanded	Jaigaon	Nagpur	
Ratnagiri	Sangli	Beed		Gadchiroli	
Thane	Satara	Osmanabad		Bhandara	
		Latur		Wardha	
		Aaurngabad		Akola	
				Chandrapur	
				Buldhana	
				Yeotmal	

The state is divided into six eco-cultural regions. Tribals are mostly found in Khandesh, Western Maharashtra and Marathwada. There are 43 languages, largest number of communities speak Marathi. 36.77 percent of the tribals know

to read and write, among males 49.08 and females 14.08 percent.

6. DISTRICT WISE DISTRIBUTION OF SCHEDULED TRIBES

The following table explains the categories of schedule tribes live in each district. It describes the geographic profile of Pardhi tribe.

Table No. 5.

Number of Scheduled Tribes

Sr. No.	Districts of Maharashtra	Major Tribes
1.	Gr. Mumbai	Warli, Thakar, Dubla, Dhodia, gond, Koli Dhor, Tokare Koli
2.	Thane	Kathodi, Katkari, Kokna, Kokani, Mahadeo, Koli, Malahr, Warli, Thakar, Dubla, Dhor, Tokrei.

Sr. No.	Districts of Maharashtra	Major Tribes
3.	Raigad	Kathodi, Koli, Mahaddeo, Katkari
4.	Ratnagiri	Kathodi, Koli, Mahaddeo, Dongar Koli
5.	Sindhudurg	Kathodi, Koli, Mahaddeo, Dongar Koli
6.	Nashik	Bhil, Kokana, Koli Mahaddeo, Thakar, Warli, Kathodi, Katkari
7.	Dhule	Bhil, Gamit, Kokana, Koli Dhor, Dhanka, Tokre, Koli, Naikada, Pardhi , Vitolia
8.	Jalgaon	Bhil, Koli Dhor, Dhanka, Pardhi , Takare Koli
9.	Ahmednagar	Bhil, Koli Mahadeo, Thakar, Kiol Dhor, Takare Koil, Pardhi
10.	Pune	Koil Mahadeo, Thakar, Kathodi, Katkari, koil Dhor, Takare Koil
11.	Satara	Koil Mahadeo, Kathodi, Katkari
12.	Sangli	Koil Mahadeo
13.	Solapur	Koli Mahadeo, Pardhi
14.	Kolhapur	Koil, Mahadeo
15.	Aurangabad	Bhil, Koli Mahadeo, Koli Malhar
16.	Jalna	Bhil, Koil Mahadeo, Koil Malhar
17.	Parabhani	Andh, Koil Mahadeo
18.	Beed	Bhil, Koli Mahadeo
19.	Nanded	Andh, Gond, Koiam, Koli Mahadeo, Oraon, Dhangad, Pardhan
20.	Osmanabad	Koli Mahadeo, Oraon, Dhangad
21.	Latur	Koli Mahadeo, Oraon, Dhangad
22.	Buldhana	Aandh, Dhanwar, Koli Mahadeo, Pardhi

Sr. No.	Districts of Maharashtra	Major Tribes
23	Akola	Andh, dhanwar, Koli Mahadeo, Pardhi
24	Amravathi	Dhanawar, Gond, Korku, Pardhi , Nhihal
25	Yavatmal	Aandhdhanwar, gond, Kolam, Pardhana, Halaba, Halabi, Kharia, Pardhi
26	Wardha	Gond, Pardhi
27	Nagpur	Gond, Halba
28	Bhandara	Gond, Halba
29	Chandrapur	Gond, Halba, Pardhan, Halbi, Kawar, Kolam
30	Gadchiroli	Gond, Halba, Pardhan, Halbi, Kawar, Kolam

Source: Census report, 1991

The Scheduled Tribes' (ST) amendment act of 1950, listed 20 tribes as ST. The number

increased to 24 in 1956 and rose to 47 in 1976 along with 130 subgroups.

7. SCHEDULED TRIBE POPULATION - DISTRICT WISE

Table No. 6.
District wise Scheduled Tribe population

Sr. No.	District of Maharashtra	Total population	Tribal population	Percentage
1.	Greater Bombay	99.26	1.04	1.05
2.	Thane	35.49	9.51	18.12
3.	Raigad	18.25	2.34	12.82
4.	Ratnagiri	15.4	0.15	0.97
5.	Sindhudurg	8.32	0.04	0.48
6.	Nashik	38.51	9.31	24.18
7.	Dhule	25.30	10.36	40.85

Sr. No.	District of Maharashtra	Total population	Tribal population	Percentage
8.	Jalgaun	31.88	3.14	9.85
9.	Ahmednagar	33.73	2.40	7.12
10.	Pune	55.33	2.16	2.90
11.	Satara	24.51	0.18	0.73
12.	Sangli	22.09	0.11	0.50
13.	Solapur	32.31	0.48	1.49
14.	Kolhapur	29.90	0.15	0.50
15.	Aurnagabad	22.14	0.84	2.05
16.	Jalna	13.64	0.28	2.05
17.	Parbhani	21.17	1.11	5.24
18.	Beed	18.22	0.21	1.15
19.	Nanded	23.30	2.76	11.85
20.	Osmanabad	12.76	0.22	1.72
21.	Latur	16.77	0.38	2.27
22.	Buldhana	18.87	0.95	5.03
23.	Akola	22.14	1.56	7.05
24.	Amravati	22.00	3.16	14.36
25.	Yavatmal	20.77	4.46	21.47
26.	Wardha	10.67	1.66	15.56
27.	Nagpur	32.87	4.58	13.93
28.	Bhandara	21.08	3.10	14.71
29.	Chandrapur	17.72	3.49	19.70
30.	Gadchiroli	7.87	3.05	38.75

Source: Census of India, 1991

In Dhule and Gadchiroli more than 35 percent of the population are tribals and more than 10% of the tribal population lives in seven districts. Another 5 districts cover the population range between five to ten percent. Nine districts cover the population range of one to five percent and the remaining five districts got less than one percent tribal population. Greater

Bombay got only 1.05 percent tribal population.

8. OCCUPATION OF COMMUNITY

The communities are specifically categorized under different occupations. The following table reveals the division of communities and their occupations, which brings out the social position of Pardhi tribe.

Table No. 7.
Nature of occupation

Sr.No	Types of occupation	Names of communities
1.	Agriculture	Maratha, Kunbi, Halbi, Naikgond, Velama, Pawar, Tiroleekunbi
2.	Animal Husbandry/ Cattle breeding	Gopal, Dhangar, Golkar, Gowari, Ahir
3.	Hunting and gathering	Chottamaria, Bada Maria, Korku, Katkari
4.	Shifting Cultivation	Marar, Dangri, Barai, Bhoi, Bari
5.	Fishing Inland and Sea	Kharvi, Gavit, Mitna, Sonkoli, Bhoi, Dhivar
6.	Artisans	Kumbhar, Mhali, Khati, Basor, Parit, Bburud, Gurav, Shimpi, Koshti, Sali, Bhavsar, Teli, Bhandari
7.	Pastoral Nomads	Dhangars, Hatkar, Khutekar
8.	Non-pastoral Nomads	Gaddi Lohar, Banjara, Gosavi, Trumal, Nandiwallas, Vaidus

Sr.No	Types of occupation	Names of communities
9.	Denotified Tribes	Banjara, Bhamti, Pardhi, Makadwale, Takankar, Berad
10.	Unskilled labour	Holar, Khaire Kunbi, Dhanoje Kunbi, Mana, Koli, Agari
11.	Unorganised services	Dhoobit/Parit, Chitrakathi
12.	Organised services	Chandrasenia Kayastha Prabhu, Desasth, Brahman, Kokanasth Brahman, Anglo-Indian, Pathare Prabhu, Khatri
13.	Business and Industry	Kalar, Gollalre Jain, Dhakad Jain, Agarwal, Sonar
14.	Cultural workers/entertainers	Bhand, Haleer, Kalawant, Kolhati, Bahrupi, Makadwale

Source: Singh, 2004:XXXVI

The table reveals Pardhi tribe is placed as denotified tribe in the community.

9. CATEGORIZATION OF BACKWARD CLASSES

There are four categories of backward classes in the state namely:

1. The denotified tribes
2. The nomadic tribes
3. The other backward classes
4. Special backward classes

10. CATEGORISATION OF DENOTIFIED TRIBES

There is no uniform categorisation of denotified tribes. The denotified tribes are categorised differently in different states. Pardhi tribe is categorised as S.T. (Scheduled Tribe) in most of the states. In Maharashtra they are listed as with a particular code number, indicating they belong to Pardhi tribe and denotified tribe.

Table No. 8.
Denotified tribes in different states

State	Banjara	Vadar	Kauai	Pardhi	Kanjarbhat	Berad
Andhra Pradesh	S.T.	S.C.	S.C.	S.C.	S.C.	S.C.
Karnataka	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Dehli	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.C.
Uttar Pradesh	O.B.C.	O.B.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Orissa	S.T.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.C.
West Bengal	S.T.	S.T.	S.T.	S.T.	S.T.	S.C.
Bihar	S.T.	S.T.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Gujarat	S.T.	S.T.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Himachal Pradesh	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.T.
Rajasthan	S.C.	S.C.	S.C.	S.T.	S.T.	S.C.
Maharashtra	DNT	DNT	S.C.	S.T.	DNT	DNT
Tamilnadu	DNT	DNT	S.C.	S.T.	DNT	DNT

From the table it is evident that constitutional rights are available for scheduled caste, scheduled tribe, and other backward caste. The above-mentioned tribes are recorded under S.C. and in all states, except Maharashtra and Tamilnadu. Pardhi tribe is considered as S.T. in all the states, except in Andhrapradesh. Kaikadi tribe is mentioned as S.C. in all the states, except in

West Bengal. Banjara tribe and Vadar tribe are considered as OBC in Uttarpradesh. Banjara tribe, Vadar tribe, Kanjarbhat tribe, and Berad tribe are considered as DNT in Maharastra and Tamilnadu.

The denotified tribes are spread in different states of India and make up more than 209 tribes. There is no uniform identity for the tribes, belongs to

different clans in the country. The linguistic pattern of state formation the territory of the early Nizam state (Nizam, is the name of the king who ruled the state of Andhra Pradesh) was divided among Andhrapradesh, Maharashtra and Karnataka. The tribes in the territory had different constitutional status and privileges, than the same tribes in the territory of Marathwada region in Maharashtra. Similarly, tribes like the Kaikadi and Pardhi in Vidarbha region, which was previously part of Madhya Pradesh, enjoyed a different

constitutional status from the rest of Maharashtra.

11. DENOTIFIED /NOMADIC TRIBES IN MAHARSTRA

The list of Nomadic Tribe (NT) and Denotified Tribe (DNT) in Maharashtra shows Britishers sealed 14 tribes as "Criminal Tribes" (Denotified, through repealing the act) *The Phase Pardhi* and *Raj Pardhi* are included in the list, as denotified tribe group. The nomadic tribes are 24 in number. *Vasudeo Pardhi* is included as nomadic tribe.

Table No. 9.

Name of Denotified Tribes in Maharashtra

Sr.No.	Denotified Tribes
1.	Berad
2.	Bestar
3.	Bhatma
4.	Kaikadi
5.	Kankarbhat
6.	Katabu
7.	Lamani,
8.	Phase-Pardhi
9.	Raj-Pardhi
10.	Rajput-Bhatma
11.	Ramoshi
12.	Vadar
13.	Waghari
14.	Chhapparbandh

Source: Budhan

Table No.10.

Name of nomadic Tribes in Maharashtra

Sr.No.	Nomadic Tribes	Sr.No.	Nomadic Tribes
1.	Bawa	15.	Kolhati
2.	Beldar	16.	Mairal
3.	Bharadi	17.	Masan-Jogi
4.	Bhute	18.	Nandi-Wale
5.	Chalwadi	19.	Pangul
6.	Chitrakathi	20.	Raval
7.	Garudi	21.	Shikalgar.
8.	Ghisadi	22.	Thakar
9.	Golla	23.	Vaidu
10.	Gondhali	24.	Vasudeo Pardhis
11.	Gopal		
12.	Helwe		
13.	Joshi		
14.	Kasi-Kapadi		

Source: Budhan-DNT newsletter

The Maharashtra government has made *Pardhi* and *Phanse Pardhi* listed as a scheduled tribe, while in *Madhya Pradesh* they are scheduled castes. The *Pal Pardhi* in Maharashtra is classified as a denotified tribe. Analysing table No.3 and No.5 it is evident that *Pardhi* tribe is listed as one of the major scheduled tribes in Maharashtra. They are found in seven districts. Most of the available literatures give us a generalised view that the *Pardhi*

tribes are ex-criminals. The *Phase Pardhi* and *Raj Pardhi* are included in the denotified tribe list.

12. PARDHI TRIBE (DENOTIFIED TRIBE)

Pardhi tribe is of police interest, because they are an offshoot of the great *Bauriah* tribe, a stock from which a variety of criminal classes have sprung. The tribe *Pardhi*'s presence is felt in seven districts such as *Dhule, Jalagon,*

Ahmednagar, Solapur, Buldahana, Akola, Amravati and Yavatmal. They are known as a criminal tribe and through repealing act, they are known as denotified tribe (Dilip, 2001). The Constitution of India recognizes them as a scheduled tribe. The myth and stigma attached to the Pardhi tribe community is a matter for study further.

Pardhi tribe foraged in the forest and other areas in search of food. The very word "Pardhi" means hunting (Russell, 1916). According to the Encyclopedia of Social science traditionally "Pardhi" is "nomad", engaged in hunting and collecting. Ideally nomads, who are hunting and collecting, have minimal interactions with other human beings. Pardhi tribals were nomadic hunter, food collector and trader in the village. At present the settled population with better technology at their command progressively takes over the resources of the hunter and food gatherer. Ultimately very little is left for nomads to forage (Mishra, 1969:17). The loss of traditional livelihood, pushed many tribe's to get engaged in petty robberies, Later the law sealed them as criminals. Pardhi tribe is not exceptional.

Phanse Pardhi tribe is criminal in attitude (Singh, 2004:1659). They shift from one

place to another and are mostly involved in pilfering, thefts of crops and in robbery. Even today, they practice the traditional primary economic activities, like hunting of small game like rabbit, deer mongoose and trapping of birds like pigeon, peacock and partridge. They are supposed to be the most dangerous and criminal one. No other community maintains relations with them. They are deprived of labor because nobody trusts them. As a result they follow the path of crime for their livelihood even today. They play hide and seek with the police and their life is highly risky and unstable (Ibid: 1661). When the police take male members for undergoing imprisonment women, take up begging and minor thefts for livelihood. Livelihood ostracisation and prejudice are part and parcel of their lives. From many centuries these tribe lived in India, becoming murderers, living by illegal methods, chiefly robbing and thieving. Their "modus vivendi" was by criminal propensities. In Bombay state, the wandering Pardhi tribals, generally take to grain thieving or thefts of small livestock, though occasionally they do commit more serious crimes. They live by hunting, begging and collecting and selling forest produce and are experts in snaring birds.

They are generally poor and dirty and have a very low social status (A.Ayyangar, 1949-50:32). Gradual reformation from stealing, robbery, dacoity to earn descent livelihood through work, employment and education, gained them the status as denotified tribe. The Pardhi tribals of Maharashtra are in the list of Scheduled Tribe. They are entitled to the guaranteed protection and safeguards of the constitution of India (Article 342 (2)).

13. CONCLUSION

Now also the dark parts of the Pardhi tribals are not known. The researcher doesn't want to do hide anything or make something exaggerated. Many crimes are happening every day and not everybody of the Pardhi tribals in Mumbai are guilty, but since she is working with them, she has never been robbed and no one tried to steal anything from her. The researcher never had a feeling like 'fear' in their presence. The opposite is the case: Every time she felt welcome and they brought a good trust to each other.

* * *

SCHEMES FOR TRIBALS :

(1) 'RAJIV GANDHI NATIONAL FELLOWSHIP FOR ST STUDENTS'

Implemented by: UGC

How to apply: ST reserved students may apply to the UGC in response to the advertisement published in the Newspapers..

Objective

The objective of the scheme is to provide fellowships in the form of financial assistance to students belonging to Scheduled Tribes to pursue higher studies such as M. Phil and Ph.D. The scheme will cover all Universities/Institutions recognized by the University Grants Commission (UGC) under section 2(f) of the UGC Act and will be implemented by the Ministry of Tribal Affairs for Scheduled Tribe students. The fellowship under RGNF will be on the pattern of UGC Fellowships awarded to research students pursuing regular and full time M. Phil and Ph.D courses.

Salient Features

The scheme is in operation since 2005-06.

2. The scheme will cater to the requirements of the Scheduled Tribe students pursuing research studies leading to regular and full time M.Phil, Ph.D courses only and equivalent research degree in universities, research institutions and scientific institutions. This will enable them to be eligible for employment to the posts prescribing qualifications of M.Phil and Ph.D as pre-requisite including that of Lecturers lying vacant in various colleges and universities as well as posts other than those of lecturers.

3. UGC is the nodal agency for implementing the RGNF scheme for ST students. UGC will notify the scheme by inserting suitable advertisements in the Press.

Eligibility

4. A candidate has to fulfill the following conditions to be eligible for award of this fellowship:-

- i) She/he should belong to ST category.
- ii) She/he should get admission and registration for regular and full time M.Phil/Ph.D degree courses in University/Academic Institutions by fulfilling conditions of admission of that University/Institution, subject to provisions of the scheme as per advertisement of UGC.
- iii) It would be sufficient for a ST candidate to have passed the Post Graduation examination for being eligible for the RGNF.

5. The students belonging to Scheduled Tribe category once considered eligible for the fellowship shall not be entitled for any other scheme of the Centre or State Government for financial assistance for the same study.

6. Though in accordance with the normal guidelines of the UGC for award of M.Phil/Ph.D, 50% marks at the Post Graduation level and the prior clearance of NET/SLET examination are pre-requisites, UGC will not insist upon these conditions in case of ST students.

Number of Fellowships

7. The total number of fresh fellowships each year will be 667. In case of non-availability of adequate number of Scheduled Tribe candidates, the number of fellowships not availed during a year will be carried forward to the next academic session.

8. In case the number of candidates exceed the number of available awards, the UGC will select the candidates based on the percentage of marks obtained by the candidates in their Post Graduation examination.

9. Duration of Fellowship

Name of the Course	Maximum duration	Admissibility of JRF and SRF	
		JRF	SRF
M. Phil	2 years	2 Years	Nil
Ph.D	5 years	2 Years	Remaining 3 years
M.Phil + Ph.D	5 years	2 Years	Remaining 3 years

Rate of Fellowships

10. The rate of fellowship for JRF and SRF will be at par with the UGC Fellowships as amended from time to time. Presently these rates are as follows:

Fellowship	@ Rs.8,000/- p.m. for initial two years (JRF) @ Rs.9,000/- p.m. for remaining tenure (SRF)
Contingency for Humanities and Social Sciences	@Rs.10,000/- p.a. for initial two years @ Rs.20,500/- p.a. for remaining tenure
Contingency for Sciences	@ Rs.12,000/- p.a. for initial two years @ Rs.25,000/- p.a. for remaining tenure
Departmental assistance	@ Rs.3,000/- p.a. per student to the host institution for providing infrastructure
Escorts/Reader Assistance	@ Rs.1,000/- p.m. in cases of physically and visually handicapped candidates

H.R.A.

11. This will be on the UGC pattern.

Average cost of fellowship

12. On an average, the cost of fellowship per student per annum of the proposed new scheme of Rajiv Gandhi National Fellowship is as follows:

Fellowship per annum @ Rs.8000 p.m. for JRF and Rs. 9000 p.m. for SRF	Contingency on an average per annum for Humanities/ Social Sciences/ Sciences	Departmental assistance to the host institution for providing infrastructure per annum	Total cost of Fellowship per student per annum
Rs.8000 x 12=Rs.96,000			Rs.1,20,000 (JRF)*
Rs.9000x12=Rs.1,08,000	Rs.21,000	Rs.3,000	Rs.1,32,000 (SRF)*

**in addition, for physically/visually handicapped candidates escorts/reader assistance will be given @ Rs.1,000 p.m. and HRA will be paid as per the UGC pattern.*

Eligibility for Senior Research Fellowship

13. In order to qualify for the award of Senior Research Fellowship the UGC norms would be applicable.

14. Procedure for RGNF

- i) UGC will be the nodal agency for implementing the RGNF scheme for ST students.
- ii) UGC will notify the scheme by inserting suitable advertisement in the press.
- iii) UGC will be implementing the scheme from the current academic year i.e. 2005-06.
- iv) There will be no restrictions as regards to the minimum marks in the Post graduation examination.
- v) It would be sufficient for a ST candidate to have passed the Post Graduation examination for being eligible for the RGNF.
- vi) There would be no restrictions to the effect that a ST candidate should have cleared NET/SLET examination for being eligible for receiving the RGNF.
- vii) UGC will give one month's time to the candidates for applying for the RGNF.
- viii) UGC will select the candidates for award of RGNF. In case the number of candidates exceeds the number of available awards, the UGC will select the candidates based on the percentage of marks obtained by the candidates in their Post Graduation examination.
- ix) In case the number of candidates exceed the number of available awards, the UGC will select the candidates based on the percentage of marks obtained by the candidates in their Post Graduation examination.
- x) The distribution of fellowships amongst different States/UTs would primarily be in the proportion of ST population in the respective States/UTs.
- xi) In case the number of fellowships so allocated to a State/UT are not fully utilized, due to non availability of eligible candidates, the UGC will reallocate the slots amongst other States/UTs where the number of eligible candidates is much more than the slots allocated to that State/UT. This decision will be taken by a Committee consisting of the representatives of UGC and Ministry of Tribal Affairs.
- xii) UGC shall disburse the scholarship amount to the candidates through

Bank Smart Cards

- xiii) UGC will also issue a booklet containing all the details about the scheme, for the benefit of prospective candidates.
- xiv) UGC will evolve its own mechanism for verifying the genuineness of the ST certificates furnished by the candidates in order to eliminate the possibility of students availing of the RGNF on fake certificates.
- xv) The decision of the UGC in regard to awarding the RGNF shall be final and no appeal would lie against any decision by UGC in regard thereof.

Monitoring:

15. The expenditure on evaluation/monitoring of the fellowship programme shall be met out of the funds provided for this scheme. The UGC shall assess the work on the completion of two years' tenure of the JRF and for the award of SRF. The research work being done by the candidates shall be monitored by this mechanism.

(2) THE SCHEME OF NATIONAL OVERSEAS SCHOLARSHIPS FOR SCHEDULE TRIBES CANDIDATES.

THE SCHEME

1. The scheme provides financial assistance to students selected for pursuing higher studies abroad in certain subjects at the Masters level, and for Ph. D and Post-Doctoral research programmes. Bachelor level courses in any discipline are not covered under the scheme. 15 awards per year would be sanctioned to ST students as under:

Sr.No.	Category	No. of Award
1	Scheduled Tribes	13
2	Primitive Tribal Groups(PTG)	2
Total		15

2. If for any specific year, successful candidates are not available to the extent prescribed for either of the above listed categories, the awards for that year would be open to candidates belonging to the other category mentioned above. Women candidates will be encouraged: other things being equal, preference in selection will be given to women candidates.

3. The subjects/disciplines in which courses may be undertaken for grant of award are listed below:-

1. Bio-technology/Genetic Engineering
2. Industrial Environmental Engineering
3. Nano-Technology
4. Marine Engineering
5. Petro-Chemical Engineering
6. Plastic Technology
7. Cryogenic Engineering

8. Mechatronics
9. Automation Robotics in including Artificial Intelligence
10. Laser Technology
11. Low Temperature Thermal Dynamics
12. Optometry
13. Art Restoration Technology
14. Dock and Harbour Engineering
15. Imaging System Technology
16. Composite Materials Engineering including Decentralised Power Distribution (for Solar Heat) system, Energy Storage Engineering, Energy Conservation, Energy Efficient Habitat Engineering
17. Packaging Engineering./Technology
18. Nuclear Engineering
19. Information Technology including Computer Engineering, Software, Software Quality Assurance, Networking/Connectivity Engineering, Communication System under Hazardous or Post-disaster conditions, Multi-media Communication
20. Industrial Safety Engineering
21. Agriculture and Agro Technology
22. Agronomy
23. Forestry
24. Floriculture & Landscaping
25. Food Sciences & Technology
26. Forestry & Natural Resources
27. Horticulture
28. Plant Pathology
29. Energy Studies
30. Farm Power & Machinery
31. Veterinary Sciences
32. Soils & Water Management

33. Plant Breeding & Genetics
34. Small-scale Rural Technology
35. Ocean and Atmospheric Science

4. **MINIMUM QUALIFICATIONS**

- (a) **For Post Doctoral:** 1st class with 60% marks or equivalent grade irrelevant Master's Degree and Ph.D.

Experience: 5 years - Research/Teaching/Professional in the concerned field is desirable. Candidates with experience would be given preference.

- (b) **For Ph.D. :** 1st class with 60% marks or equivalent grade in relevant Master's Degree.

Experience: 2 years' - Teaching/ Research/ Professional/M. Phil Degree in the concerned field is desirable. Candidates with experience would be given preference.

- (c) For Masters' Degree : 1st Class with 60% marks or equivalent grade in relevant Bachelor's Degree.

Experience: 2 years' work experience in the concerned field is desirable. Candidates with experience would be given preference.

5. **AGE**

Below 35 years, as on first day of the month of the advertisement of the scheme.

6. **INCOME CEILING**

Total income from all sources of the employed candidate or his/her parents/guardians should not exceed Rs. 25,000/- per month (excluding such allowances as are not treated as part of total income for the purpose of income-tax) as certified by the employer. A copy of latest tax-assessment, be also enclosed with application.

7. **ONE CHILD IN A FAMILY AND ONE TIME AWARD**

Not more than one child of the same parents/guardians will be eligible and to this effect a self-certification will be required from the candidate. An individual can be given the award only once and cannot be considered for the award for a second or subsequent time.

OTHER MANDATORY CONDITIONS

8. Candidates who are in employment must forward their applications through their employer, along with a NOC by the employer, to this Ministry so as to reach the Ministry on or before the last date of receipt of applications as specified in the advertisement of the scheme.

9. The finally selected candidates shall obtain admission and join an accredited university/ institution abroad within three years from the date of communication of selection. On expiry of this specified period of time, the award will automatically get cancelled and come to an end. No request for extension of time for availing the award is permissible under the scheme. The candidates are required to seek admission and join accredited Universities/ institutions only. 10. The selected candidate shall execute a bond on a non-judicial stamp paper before a notary-public with two sureties who will execute surety bonds separately for the actual amount to be spent by Government of India on the candidate or Rs.50,000/- whichever is more. Each of the surety bonds shall specify and cover for the estimated expenditure in Indian Rupees that would be incurred as travel expenses, tuition fees, maintenance and contingency allowances, stipends, scholarship and other miscellaneous expenses, on the awardee during the entire period of study abroad and shall become payable by the sureties jointly or/and severally in case the awardee is declared a defaulter by the Ministry under the provisions of the scheme. The language of the bond as decided by the Government of India shall be acceptable to the candidate.

11. The selected candidate shall also execute a bond with this Ministry and the Indian Mission abroad, as per prevailing laws of the foreign country, that the extension of stay abroad beyond completion of the course or duration of the scholarship under the scheme, whichever is earlier will not be permissible except as provided in para 43 of this scheme. The candidate/awardee shall not seek any extension of stay abroad beyond the duration for which the scholarship is awarded. The language of the bond as decided by Government of India will be acceptable to candidate.

12. The candidate shall not change the course of study or research for which scholarship has been sanctioned.

13. The candidate shall execute another bond with this Ministry and the Indian Mission abroad, that he/she will sign a Record

Release Consent Form in the manner prescribed by Government of India and it shall be acceptable to the candidate.

14. The selected candidates may pursue their respective studies in an accredited university/ institution in a country of their choice with which India has diplomatic relations, but this will be subject to prior written approval of the Government of India, whose decision will be final and not challengeable. The candidates are required to make their own efforts in seeking admission in accredited Universities/ institutions in programmes/fields specified in the scheme.

15. Expenses and logistics covered by the award would be strictly limited to the candidate.

16. All administrative matters like study leave; salary etc. will be directly sorted out by the candidate with his/her employer and as per rules of the serving organization. This Ministry will not take any responsibility or render assistance in this regard.

17. In an emergency the awardee is permitted to return to India for a specific purpose in connection with the emergency, after having duly informed the Indian Mission as well as the awardee's institution of study. The awardee will, however, be required to bear to and for journey expenses for the visit and shall also not be entitled to receive maintenance allowance under the scheme, from the Indian Mission, for the period of being away from the place of his/her educational institution abroad and the maintenance allowance shall be resumed by the Indian Mission only from the date of his/her resuming same course at the same institution. The awardee shall return to the place of his/her educational institution, as early as possible; failing which, he/she shall be liable to be declared a defaulter and the recovery proceeding will be initiated against him/her.

18. All candidates after having availed of the award under the scheme shall return to India and under no circumstances they will be issued 'No Obligation to Return to India' certificate by any authority in Government of India.

19. The awardee prior his/her departure would execute a bond incorporating a clause to the effect that they would remain in India for 5 years after their return and shall remain in India for at least five years and shall also serve the Government, if he/she continues to be in Government service after return to India, as he/she was before going abroad with award under the scheme. With a view to introducing a greater element of accountability in the scheme, and

for a better evaluation of its impact, the Ministry would monitor what the candidates were doing for 3 years subsequent to their return after award of scholarship.

20. It will be for the candidate to obtain the appropriate visa for a country wherein he/she intends to study further under award from the scheme, and for the visa issuing authorities to issue only such visa as permits the candidate to pursue the specified course abroad and thereafter the candidate returns to India. Government of India will render no assistance to a candidate for obtaining visa.

21. Selected candidates shall furnish all such documents and enter into such agreements before their departure as shall be decided by the Government of India from time to time. In case the candidate is already residing abroad, he/she shall furnish all relevant documents and enter into such agreements prior to the release of the scholarship by the Indian Mission.

22. In case the awardee has received overpayment through Indian Mission abroad or any other Government agency, he/she shall refund the same to Government of India and his/her employer (if any) is authorized to recover the excess amount from his/her dues, on request from Government of India, and refund the same to Government of India.

23. The decisions of Government of India shall be final in all such issues, as may come up during course of time.

24. The Indian Mission abroad shall obtain six monthly progress reports from the university/ institution where the awardee is pursuing his/her studies for which the award was given under the scheme. The Mission shall inform this Ministry such serious adverse developments in case of the awardee which requires decision towards further continuation of the award or otherwise. The Mission shall, however, keep on advising such awardees to put serious efforts in improving their achievements, as are not seen to be up to the mark, as reflected in their said six monthly progress reports and they may also be reminded that financial assistance under the scheme is not extendable beyond the stipulated period under the scheme.

25. If an awardee pursuing Ph.D. or Post Doctoral research in a university/ institution where he/she is initially registered with, finds himself/herself in a serious situation where his/her guide has left and there are no immediate replacements thereof or that the university/institution has discontinued the research support facilities in the area where the awardee was pursuing Ph.D./Post

Doctoral research; the Indian Mission abroad is authorized in such cases to allow the awardee to change the university/ institutions, after the Mission is satisfied about such a need, subject, however, to the condition that the credits earned by the awardee in the initial university/ institution are accepted for transfer by the second university/ institution and that the total period of award shall remain unchanged even on such a transfer/change, which may be permitted only once during the award.

26. The prospective awardee shall be selected by the Selection Committee constituted by this Ministry, for a particular subject from within the specified subjects for pursuing Masters' Programme, Ph.D. or Post Doctoral programme and candidate shall be given three years' time from the date of communication about his/her selection for the award to obtain admission in the specified programme. The candidate before leaving for overseas to pursue the course for which he/she was selected, shall give a declaration to this Ministry that he/she has not already acquired the qualification in the meanwhile or has not submitted the final thesis leading to active possibility of acquiring the qualification, from an Indian University. This Ministry on receiving such a declaration from the candidate will appropriately decide as to whether candidate can be awarded under the scheme or otherwise and the departure of the candidate will depend on the decision.

27. In case the awardee is unable to complete the course successfully and that if the guide/head of the department of the candidate certifies that the candidate has not been found wanting in his/her commitment/dedication/attention to studies then the Ministry shall have the right to exempt him/her from the penalty clause of "Defaulter under the Scheme". The Indian Missions in such cases shall provide the return air passage to India by shortest route and economy class.

28. In normal circumstances, immediately after successful completion of the course, the Indian Mission abroad shall book the return journey, for the awardee as provided in the scheme. If the awardee remains in the foreign country for more than one month after successful completion of the course and then return to India at his/her own cost, he/she shall not be entitled to refund of return passage.

29. This Ministry, if necessary, in consultation with other Departments/ Agencies, shall take decisions on such issues concerning awardees as may arise from circumstances which are of unforeseeable nature and, thus, not covered under this written

scheme and such decisions of the Ministry shall be final and binding on the awardees.

FINANCIAL ASSISTANCE

VALUE OF MAINTENANCE ALLOWANCE

30. A annual maintenance allowance in US will be US Dollars 14,000/- (Fourteen thousand) for all level of courses covered under the Scheme. The annual maintenance allowance for candidates in United Kingdom will be pound sterling 9,000/- for all levels of courses covered under the scheme.

EARNINGS FROM RESEARCH/TEACHING ASSISTANCESHIP

31. The awardees are permitted to supplement their prescribed allowances by undertaking Research/Teaching Assistantship up to US Dollars 2400/- per annum and for awardees in United Kingdom, pounds sterling 1560/- per annum. Where income earned is beyond these prescribed ceilings, the maintenance allowance under the scheme shall be correspondingly reduced by the Indian Missions abroad.

ANNUAL CONTINGENCY ALLOWANCE

32. A annual Contingency allowance for books/essential apparatus/study tour/typing and binding of thesis etc. will be US Dollars 1375/- (one thousand three hundred seventy five only) for the candidates in US and for candidates in United Kingdom, it will be pounds sterling 1000/- per annum.

POLL TAX

33. Actual shall be paid, wherever applicable.

VISA FEES

34. Actual visa fees in Indian Rupees will be paid.

EQUIPMENT ALLOWANCE AND INCIDENTAL JOURNEY

EXPENSES

35. Equipment Allowance of Rs.1200/- per annum and incidental journey expenses up to US Dollars 17/- or its equivalent in Indian Rupees are permissible.

FEES AND MEDICAL INSURANCE PREMIUM

36. Actual as charged shall be admissible.

37. All the awardees already undergoing studies abroad would also be eligible to receive the revised rates as approved in the scheme and its modified form.

AIR PASSAGE

38. Air passage grant of Rs. 90,000/- or actual, whichever is less, from India to the nearest place to the educational institution and back to India, by economy class and shortest route in arrangements with the national carrier, shall be provided.

LOCAL TRAVEL

39. Second or Coach class railway fare from the port of disembarkation to the place of study and back and in case of far flung places not connected by rail, bus fare(s) from the place of residence to the nearest railway station, actual charge of crossing by ferry, air fare to the nearest rail-cum-air Station and/or II class railway fare by the shortest route to the port of embarkation and back will be permissible.

40. For attending interviews by the candidates at the place decided by the Government of India, the second class fare/ordinary class bus fare from the city of their place of residence to the city in which the interviews for selection have been decided by the Government of India shall be permissible.

41. The mode of disbursement of above listed financial assistance will be decided by Government of India and Indian Missions abroad.

DURATION OF AWARD WITH FINANCIAL ASSISTANCE

42. The prescribed financial assistance shall be provided till completion of the course/ research or the following period, whichever is earlier:-

- (a) Post Doctoral Research - 1 & 1/2 years (One and a half year)
- (b) Ph.D. - 4 years (four years)
- (c) Masters Degree - 3 years (three years)

43. The extension of stay beyond prescribed period for levels of courses as mentioned above, may be considered without financial assistance of any kind except the air passage to return to India, if and only if recommendation of the competent concerned authority in the educational institution/ university as well as the Indian Mission abroad is received certifying that such an overstay for a specified period, is absolutely essential for facilitating the candidate

to complete the course. The final decision in this regard will, however, rest with the Government of India alone.

JURISDICTION OF THE SCHEME

44. The jurisdiction of the scheme extends only to providing prescribed financial support to the selected candidates for pursuing higher education in the specified subjects. The scheme does not cover any area related to employment opportunities of the awardee after his/her having availed of the award.

DEFAULT UNDER THE SCHEME

45. In case a candidate pursuing studies abroad violates any of the terms and conditions of the bonds executed by him/her and that the educational institution/ university intimates the Indian Mission abroad about his/her adverse reports on studies and/or conduct and/or that the candidate leaves for any other country or absconds or joins any other university or course/programme or/and returns to India in case of emergency without intimating the Indian Mission abroad, he/she shall be declared a defaulter and shall be liable to refund the entire amount spent on him/her along with the interest @ 12% per annum or such rate as may be fixed from time to time by Government of India and in case an awardee fails to repay the amount within six months from the date on which a demand for such refund is made, penal interest at the rate which is 2.5% higher than the aforesaid rate of interest on the outstanding amount would be charged. If the awardee fails to repay such amount along with interest thereon in the manner decided by Government of India, his/her sureties who have executed bonds, shall be liable to pay the entire amount failing which the District Collector of the concerned district shall realize the amount as arrears of land revenue.

SELECTION PROCEDURE

46. The scheme will be advertised in the newspapers along with summarized information about it. The candidates shall, after assessing their eligibility and suitability, as per conditions of the scheme, apply to this Ministry (employed candidates through proper channel), in the prescribed application form which will form a part of the advertisement. The last date of receiving applications will also be mentioned in the advertisement. Thereafter, all applications received up to the last date of receiving applications, as notified in advertisement, will be put before the Screening Committee. The candidates short listed by the Screening Committee will be required to present themselves for personal

interview before the Selection Committee. The merit list prepared, on the basis of assessment of individual candidates, by the Selection Committee, will finally and decisively complete the selection procedure to decide the merit. In case of tie-up of two or more candidates, the one who is eldest in age (as per date of birth) will be placed above the others, as per respective dates of birth as recorded in Secondary School Certificate.

47. The constitution of Screening and Selection Committee will be decided by Government of India. The Chairperson and Members of these Committees will be entitled to be paid air fare and the rate of D.A. would be as admissible to the Secretary to the Government of India. If the Chairperson and Members of these Committees are from Delhi/New Delhi then a suitable compensation package inclusive of traveling allowance will be payable to them, for each day of their participation in proceedings of the meetings. There will be no departmental representative in the Selection Committee and the concerned Department will lend only administrative and logistic support to them including services like tea, coffee, cold drinks, lunch, snacks etc. which may be arranged from anywhere.

FURNISHING OF FALSE INFORMATION

48. If any candidate has furnished any false information/document and is established as false, he/she shall be debarred from the award and if he/she has availed of it or is availing, an action will be initiated for recovery of the amount spent with 15% compound interest thereon. Such candidate will also be black listed for future and the employed candidate will also have to face departmental action for such act, for which the Government of India will take up the matter with the respective employers. The respective employers are, therefore, also requested to carefully go through contents of application of their employees before forwarding the same to this Ministry. The employers are also free to insist on candidates employed by them to execute such bonds with them, as they deem fit and necessary and in accordance with their rules and regulations in such cases.

RELAXATION OF ANY CLAUSE OF THE SCHEME

49. The continuation of the Scheme from 2007-2008 to 2011-2012 has the approval of Union Minister of Tribal Affairs on the recommendation the Standing Finance Committee (SFC), headed by the Secretary, Ministry of Tribal Affairs. There is no clause in this Scheme as approved by the said Committee, under which

relaxation of any of norms of the Scheme can be considered and decided by any authority. LITIGATION

50. Any litigation on matters arising out of this scheme in India will be subject to sole jurisdiction of the courts situated in Union Territory of Delhi. The litigations arising abroad will be attended to by the Indian Missions abroad.

PASSAGE GRANTS (2007-2008 TO 2011-2012)

51. Applications on plain paper in the prescribed format shall also be invited for the award of four passage grants in a year to Scheduled Tribes, which are open throughout the year. Only those ST candidates who are in receipt of a merit scholarship for Post Graduate Studies, Research or Training abroad (excluding attending seminars, workshops, conferences), from a foreign government/ organization or under any other scheme, where the cost of passage is not provided, shall be eligible to apply.

52. The candidates should possess a Master's or an equivalent degree in Technical, Engineering and Science disciplines. The eligibility conditions otherwise will be same as contained in the scheme of National Overseas Scholarship for ST. The candidates, who have already reached abroad, will not be considered for passage grants. For selected candidates, air passage to the destination abroad and back to India, will be provided by economy class and shortest route through arrangement with the national carrier. The prospective candidates may contact this Ministry for obtaining the application form for applying for the passage grant.

* * *

आदिवासी कुपोषणाची समस्या : कारणमीमांसा आणि उपाय

* श्री.जी.डी.खरात

प्रास्ताविक :-

भारत २१ व्या शतकातील आर्थिक महासत्ता बनू पहात असतांना आदिवासी मात्र अजूनही मुख्य प्रवाहापासून दूर आहेत. दऱ्या खोऱ्यातील परंपरागत जीवन व न सुटलेला भाकरीचा प्रश्न यावरून त्याची प्रचिती येते. भारतात शासकीय आकड्यांनुसार ४५० आदिवासी जमाती असून देशाच्या एकूण लोकसंख्येत त्यांचा वाटा ८.२६ % आहे. लक्षणीय लोकसंख्या असतांनाही लोकशाही देशात आदिवासी जमाती कायम उपेक्षित जीणे जगत आहेत. ओरिसातील कडबा दळून खाणारे आदिवासी, मध्यप्रदेशातील अत्याचार व शोषण पिडीत आदिवासी, आसाममधील बलात्कारपीडीत आदिवासी स्त्रिया व पोलीसांच्या गोळीबाराला बळी पडलेले आदिवासी, बिहारमधील रणवीर सेनेद्वारे आदिवासीच्या होणाऱ्या खूलेआम कत्तली आणि महाराष्ट्रात गुन्हेगारीचा शिक्का माथी घेऊन भटकणाऱ्या व कुपोषणग्रस्त आदिवासी जमाती ही सर्व भुकेकंगाल, शोषित व पिचलेल्या जीवनसंघर्षाची

सद्यस्थितीतील उदाहरणे आहेत. उग्ररूप धारण केलेल्या नक्षलवादी चळवळीची पाळेमुळे यांत दडलेली आहेत.

महाराष्ट्र एक प्रगत राज्य असले तरी ४७ आदिवासी जमातींचा या प्रगतीशी दुरान्वये संबंध नाही. शासनाने आदिवासी विकास कार्यक्रम राबवूनही आदिवासीचा जगण्यासाठी संघर्ष संपलेला नाही हे कुपोषण व बालमृत्यू याद्वारे प्रखरतेने उजेडात आले आहे. महाराष्ट्रातील कुपोषणाची समस्या प्रामुख्याने आदिवासी जमातीशी निगडीत आहे. कुपोषणामुळे होणारे बालमृत्यू ही बाब महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या इतकीच गंभीर आहे. आदिवासीच्या कुपोषणाचे अनेक पैलू असून त्या सर्वांचा संबंध विकासाशी आहे. आदिवासी विकासापासून वंचित राहिल्यानेच कुपोषणाचा प्रश्न जटील बनलेला आहे. कुपोषण हा शासनासह सर्वांच्या दृष्टिने ऐरणीवरचा प्रश्न असला तरी त्याचे समाधानकारक उत्तर मिळू शकलेले नाही.

* अर्थशास्त्र- व्याख्याता कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला ता. येवला जि. नाशिक

कुपोषण समस्येची विदारकता :-

महाराष्ट्रात कुपोषणाचा प्रश्न पावसाळयापुरता सिमित न राहता तो सातत्यपूर्ण बनलेला आहे. कुपोषण समस्येची व्याप्ती संपूर्ण महाराष्ट्रभर असून प्रदेशानुसार कुपोषणाची तीव्रता कमी जास्त होते. आदिवासीमध्ये ३ऱ्या व ४थ्या श्रेणीतील कुपोषित बालकांची समस्या गंभीर बनलेली आहे. डॉ. अभय बंग यांनी २००१ मध्ये कोवळी पानगळ या नावाने

प्रसिध्द केलेल्या अहवालावरून कुपोषणाची वैचारिकता स्पष्ट होते. महाराष्ट्र शासनाने याची दखल घेऊन डॉ. अभय बंग यांच्या अध्यक्षतेखाली बालमृत्यूचे मूल्यमापन करण्यासाठी समिती नेमली. या समितीने शासनाला आपला ५५ पानी प्रथम अहवाल ऑगस्ट २००४ मध्ये सादर केला. या अहवालात खालील माहिती नमुद करण्यात आली आहे :-

- अ. महाराष्ट्रात दरवर्षी आरोग्य कारणाने १.२० लाख ते १.७५ लाख मुले मृत्यू पावतात.
- ब. कुपोषण मुद्यावर जर शासन संवेदनशील राहिले नाही तर येणाऱ्या २० वर्षात ३८ लाख मुले दगावण्याची भीती अहवालात व्यक्त करण्यात आली आहे.
- क. कुपोषणाच्या ३ऱ्या व ४ थ्या श्रेणीतील ८ लाख मुलांच्या जीवितास धोका असून त्यास संवेदनहीन नोकरशाही जबाबदार असल्याचेही नमुद करण्यात आले आहे.
- ड. राष्ट्रीय पोषण पाहणी संस्थेच्या (NNMB - National Nutrition Monitoring Bureau) अभ्यासानुसार राज्यातील ४० लाख मुले २ऱ्या व ४ थ्या श्रेणीतील कुपोषणाने ग्रस्त आहेत. दरवर्षी राज्यातील ग्रामीण भागात ८२,००० आदिवासी भागात २३५०० तर शहरी झोपडयामधील ५६००० मुले कुपोषणामुळे मरण पावतात.
- इ. आदिवासीमध्ये नवजात बालमृत्यूचे दरहजारी प्रमाण ८० (IMR इ Infant Mortality Rate) इतके आहे.

आदिवासी कुपोषण व बालमृत्यू : शासकीय आकडेवारी :-

महाराष्ट्रात शासनाने ठाणे, नाशिक, नंदूरबार, अमरावती गडचिरोली हे जिल्हे कुपोषणदृष्ट्या संवेदनशील म्हणून

जाहीर केले आहेत. या आदिवासी जिल्हयातील कुपोषण व बालमृत्यूची शासकीय आकडेवारी एप्रिल - मे २००४ या काळात खालीलप्रमाणे देण्यात आलेली आहे.

अ.क्र.	जिल्हा	आदिवासी लोकसंख्या	० ते ६ वयोगटातील मुले	३ व्या श्रेणीतील मुले	४ थ्या श्रेणीतील मुले	बालमृत्यू
१.	ठाणे	१४,४५,०००	२,०६,१३५	७४६	१५७	२५४
२.	नासिक	१४,२०,३०६	१,३६,७४८	६५२	९४	१७५
३.	नंदूरबार	९,१०,०००	१,७१,७२८	९५९	२०५	२५७
४.	अमरावती	२,२८,९२४	४३,५२१	९४०	१०८	६६
५.	गडचिरोली	१,९७,०००	१३,१२३	१५९	५४	३७
एकूण		४२,०१,२३०	५,७१,२५५	३,४५६	६१८	८०७

संदर्भ - आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभाग - महाराष्ट्र शासन

कुपोषणग्रस्त व त्यामुळे होणारे बालमृत्यू या संदर्भातील बंग समितीची आकडेवारी अभ्यास व सर्वेक्षणावर आधारीत आहे. या संदर्भातील शासकीय आकडेवारी मात्र समस्येचे गांभीर्य लपविणारी आहे. जुलै २००४ ते जून २००५ या काळात संपूर्ण महाराष्ट्रात ४५००० बालमृत्यू झाल्याचे कोर्टाच्या विचारणेमुळे राज्यसरकारने सांगितले आहे. भारत सरकारच्या नमुना सर्वेक्षणानुसार याच काळात १,२०,००० बालमृत्यू झाल्याचे निदर्शनास येते. थोडक्यात कुपोषणासंदर्भातील शासकीय आकडेवारी वास्तव नसून दिशाभूल करणारी तसेच शासकीय यंत्रणेतील त्रुटी, विरोधाभास स्पष्ट करणारी आहे.

न्युमोनिया, गॅस्ट्रो, हगवण, मलेरिया अशा रोगांमुळे कुपोषणाची परिणती बालमृत्यूंमध्ये होत आहे. शासनाद्वारे बालमृत्यू हे कुपोषणामुळे नव्हे तर आजारपणामुळे होत असल्याचे

भासवले जात असले तरी कुपोषण व अजारपण याचा बालमृत्यू हा परिणाम असल्याचा वास्तवतेकडे दुर्लक्ष केले जात आहे. सिंकलसेल अॅनिमिया सारख्या असाध्य रोगामुळे अकाली मृत्यूप्रमाणेच अनेक सामाजिक प्रश्न आदिवासी संदर्भात नव्याने निर्माण झाले आहेत. नंदूरबार, धुळे जिल्हयातील पावरा जमात या रोगाचा परिणाम म्हणून नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. गडचिरोली जिल्हयातील गोंड, परधान, माडिया गोंड या आदिवासी जमाती सुध्दा या रोगाने ग्रासलेल्या आहेत. डॉ. अभय बंग समितीच्या शिफारसी स्वीकारूनही प्रभावी अंमलबजावणी अभावी महाराष्ट्रात कुपोषणाच्या समस्येवर परिपूर्ण तोडगा सापडला नसल्याचे सद्यस्थितीवरून स्पष्ट होते.

कुपोषण, अजारपण, असाध्य रोग यांचा एकत्रित परिणाम म्हणून राज्यातील आदिवासी लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण अलिकडे खाली आले आहे.

महाराष्ट्र आणि आदिवासी लोकसंख्या (लाखात)

जनगणना वर्ष	महाराष्ट्राची लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	शेकडा प्रमाण
१९७१	५०४.१२	३८.४१	७.६२
१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९
१९९१	७८९.३७	७३.१८	९.२७
२००१	९६८.७९	८५.७७	८.८५

संदर्भ :- आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,पुणे

आदिवासी कुपोषणाची कारणमीमांसा :-

आदिवासी विकासातील अपयश हे कुपोषणाचे सर्वात महत्वाचे कारण आहे. आदिवासीमधील कुपोषणास त्याची व्यापकता व सहसंबंध लक्षात घेता अनेक घटक जबाबदार आहेत.

१. आदिवासीच्या चालीरीती व परंपरा :-

निसर्गाधिष्ठीत जीवन जगणाऱ्या आदिवासीमध्ये देवानंतर भगत अशी धारणा आहे. भगतगिरी हा आदिवासीपर्यंत आधुनिक आरोग्यसुविधा पोहचवण्या संदर्भातील प्रमुख अडथळा आहे. औषधापेक्षा भगताच्या अंगाऱ्या धुपाऱ्यावर त्याचा दृढ विश्वास असतो. कुटूंब नियोजनाला आदिवासीमध्ये थारा नसून दोन चार कधी निघायचीच अशी विचारधारा दिसून येते. आजारपण, अकाली मृत्यू याला भूतपिशाच्च, देवीचा प्रकोप कारणीभूत असल्याची धारणा आहे. कल की बात खुदा के हाथ असे तत्वज्ञान अर्धपोटी, उपाशी राहूनही समाधान मानण्याची वृत्ती दर्शविते. आहार, आरोग्य,

स्वच्छता या अनुषंगाने चालीरीती, निरक्षरता या गोष्टी अडथळ्याच्या असून त्यामुळेच कुपोषण समस्येचे जटील स्वरूप अस्तित्वात आहे. आदिवासी मुलीचे लग्न वयाच्या १४ व्या वर्षी होऊन वयाच्या २८ व्या वर्षी ती आजी बनते. अशा कोवळ्या वयातील लग्नामुळे अकाली मातृत्व लादले जाते. शारिरीक परिपक्वते अभावी जन्माला येणारी मुले कमी वजनाची तसेच व्याधीग्रस्त असण्याची संभाव्यता जास्त असते. गाईच्या दुधाचा आहारात वापर न करणे, सोयाबीन खाण्याऐवजी फक्त तेलासाठीच उपयोगात आणणे. पपई खाण्याने रातआंधळेपणा येऊन गर्भपात होतो अशा गैरसमजुती व अज्ञानामुळे कुपोषणाला बळकटी मिळते. गडचिरोली जिल्हयात सुलभ प्रसुतीसाठी आदिवासी स्त्रियांना गरोदरपणात उपाशी ठेवण्याची अघोरी प्रथा आहे. यामुळे गर्भावस्थेतील कुपोषणाला चालना मिळते. आदिवासीमध्ये आजही ९० % प्रसूती सुईणीद्वारे होतात. प्रसुती, नवजात अर्भकाची नाळ कापणे यासंदर्भात परंपरागत प्रथांचा अवलंब केला जातो. अशा प्रसुतीला शास्त्रीय आधार नसल्याने

अनेक आदिवासी जमातीमध्ये स्त्रियासुध्दा मद्यपान करीत असल्याने त्याचा परिणाम जन्माला येणाऱ्या मुलाच्या शारीरिक व मानसिक सुदृढतेवर होतो. वैगुण्य असलेली बालके हा सुध्दा आदिवासीमध्ये प्रश्न बनू पहात आहे. अंधश्रद्धांचा पगडा, जुनाट चालीरीती, निरक्षरता यामुळे परंपरेची जोखडे फेकून देऊन बदल स्विकारण्याची मानसिकता या भोळयाभाबडया समाजात नाही.

२. आदिवासीच्या निसर्गा -धिष्ठित जीवनाला चपराक :-

जंगल, जल व जमीन निर्भर आदिवासींचा जीवनप्रवाह नव्या धोरणाचा परिणाम म्हणून नेस्तनाबूत होण्याच्या मार्गावर आहे. शेती, मजूरी, वनउपजांचे संकलन ही उदरनिर्वाहाची साधने असली तरी त्यासंदर्भात शाश्वती राहिलेली नाही. आधुनिक विकासाच्या नावाखाली आदिवासींचा जंगल व जमिनीवरील हक्क मोठया प्रमाणात हिरावून घेण्यात आलेला आहे. आदिवासींच्या जमिनी अज्ञान, हतबलतेचा गैरफायदा घेऊन लाटण्यात आल्या आहेत. जगण्याची साधने हिरावल्याने अनेक जमातीच्या वाटयाला भटके आयुष्य आले आहे. निसर्गपूजा व श्रद्धेचा परिणाम म्हणून व्यापारी हेतू ऐवजी उदरनिर्वाहासाठी परंपरागत पध्दतीने शेती केली जाते. अनेक आदिवासी जमातीमध्ये स्थलांतरीत शेती, (Zoom Cultivation) राखेत बी फेकून पेरण्याची पध्दती अशा कालबाहय प्रथा अस्तित्वात

असून त्याचा संबंध जगण्यातील अडचणीशी आहे, मानवनिर्मित अडचणी व परंपरागत शेतीमुळे पोटाला वर्षभर पुरेल इतके अन्नधान्यही आदिवासींना पिकवता येत नाही. सावकार, जमीनदारांवर अवलंबून रहावे लागत असल्याने त्यांच्याद्वारे अगातिकतेचा लाभ उठवला जातो. पोतेभर अन्नधान्यासाठी आदिवासींना अशा सावकारांकडे बांधील गडी म्हणून रहावे लागते. आदिवासी जंगल संरक्षण व संवर्धनात महत्वाची भूमिका बजावत असतांना जंगलसंपत्तीचे राष्ट्रीयकरण झाल्याने त्यांच्या जगण्याच्या शाश्वत आसऱ्यावर गदा आलेली आहे. वनअधिकारी, कर्मचारी व ठेकेदारांच्या रुपाने आदिवासींच्या बाबतीत नव्या शोषकांची भर पडलेली आहे. वनउपज संकलनाद्वारे चरितार्थ चालविणाऱ्या आदिवासींचा जगण्या मरण्याचा प्रश्न नव्या जंगल विषयक कायद्यांमुळे निर्माण झालेला आहे. मुख्य समाजासाठीच्या विकास प्रकल्पांमुळे (धरणे, रस्ते, वीजनिर्मिती) देशात विस्थापित होणाऱ्यामध्ये आदिवासींचे प्रमाण ४० % आहे. एकूण विस्थापित आदिवासीपैकी ७० % आजही पुनर्वसनाच्या प्रतिक्षेत आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी कुपोषणांची खरी बीजे दारिद्र्य, उपासमार आणि कर्जबाजारीपणा यात आहेत. एकूणच मूळचे रहिवासी निसर्गधर्म, स्वतंत्र व श्रेष्ठ संस्कृती असतांना आदिवासींची जगण्याची साधने स्वार्थी हेतूने हिसकावून घेतली जात आहेत. आदिवासींना कराव्या लागणाऱ्या

त्यागाच्या मोबदल्यात समस्यांची बिदागी मिळत असून त्यातूनच कुपोषण व इतर अनेक प्रश्न जटील बनलेले आहेत.

३. आदिवासी शिक्षणाची दुरावस्था :-

कोणत्याही समाजामध्ये जाणीवा निर्माण होऊन त्यांच्या प्रबोधनासाठी शिक्षण ही मुलभूत अट मानली जाते. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या समस्यांचे मूळ कमालीच्या निरक्षरतेमध्ये आहे. शिक्षणाअभावी संधी व हक्कापासून हा समाज वंचित राहिलेला आहे. १९७१ ते २००१ या तीस वर्षात आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण ११ % वरून ४० % पर्यंत पोहचलेले आहे. आदिवासी स्त्रियांचे शिक्षण हा अजूनही पटलावरील विषय होऊ शकलेला नाही. दैन्यावस्थेमुळे मुलांचे शिक्षण की रोजंदारी अशा संभ्रमावस्थेत आदिवासी समाज अडकलेला आहे. शासन आदिवासी आश्रम शाळांच्या माध्यमांतून प्रयत्नशील असले तरी अजूनही आश्रम शाळा खऱ्या अर्थाने विकासाची केंद्रे बनू शकलेल्या नाहीत. आश्रम शाळांतील आदिवासी मुलींवर होणारे लैंगिक अत्याचार, भ्रष्टाचार, शोषण या बाबी नव्या प्रश्नांची मालिका निर्माण करणाऱ्या आहेत. आदिवासी भागातील एक शिक्षकी व द्विशिक्षकी शाळा, शिक्षकांची अनास्था, स्थगन व गळती असे अनेक प्रश्न असल्याने शिक्षणाचे मुख्य उद्दिष्ट साध्य होण्यात अडचणी आहेत. आदिवासींना मायबोलीतून शिक्षण द्यायचे की नाही याबाबत अजूनही एकमत दिसून येत नाही.

आदिवासी मुलामुलीमध्ये शिक्षणाची ओढ निर्माण करण्यापासून त्यांना स्वच्छता, आहार, आरोग्य यादृष्टिने धडे देण्याची गरज आहे. आश्रम शाळांतील मुलांमध्ये स्वच्छतेअभावी खरुज, नायटा असे आजार बळावत असून पुरेसा सकस आहार न मिळाल्याने त्यांच्यातील कुपोषणाची संभाव्यता वाढती आहे. आश्रम शाळांमध्ये मुलांना दिला जाणारा आहार, शिक्षण, आरोग्य सुविधा याबाबतीत भ्रष्टाचार होत असल्याने मुले शारीरिक व मानसिक दृष्ट्या परिपक्व बनत नाहीत. आदिवासीमध्ये पोटाचा प्रश्न असल्याने मुलींनी शाळेऐवजी लहान भावंडांचा सांभाळ करावा अशी धारणा आहे. शिक्षण घेणाऱ्या मुलांमध्येही डॉक्टर, इंजिनियर होण्यापेक्षा भगत होण्याची इच्छा दिसते जी बाब परंपराचा वरचष्मा स्पष्ट करणारी आहे. शेतीवर स्थायिक झालेल्या व मुख्य समाजाच्या संपर्कात आलेल्या काही ठराविक आदिवासी जमाती वगळता पदवीधर, द्विपदवीधर, अधिकारी, डॉक्टर, इंजिनियर असे बदल दिसून येत नाहीत.

आदिवासींच्या शैक्षणिक समस्यांना दारिद्र्य आणि शिक्षण क्षेत्रातील भ्रष्टाचार अशा दोन्ही बाबी जबाबदार आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी शिक्षणात अनुताई वाघ, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, शंकरराव ठकार, दादासाहेब बीडकर अशा प्रभृतींनी उदात्त हेतूने योगदान दिले असले तरी आज मात्र शिक्षणाचे बाजारीकरण झाल्याने अनेक प्रश्न तसेच आहेत. भाडेतत्वावर शासनाद्वारे आश्रमशाळा व

वसतीगृहे चालवली जात आहेत. आश्रमशाळा व शासकीय वसतीगृहामध्ये असलेल्या एकूण जागांपैकी अनेक जागा रिक्त आहेत. थोडक्यात शिक्षणाचा मुलभूत प्रश्न न सुटल्याने कुपोषण समस्येचा गुंता वाढलेला आहे.

४. आदिवासी आरोग्यांची समस्या :-

कुपोषणाचा थेट संबध आदिवासीना मिळणाऱ्या आरोग्य विषयक सोयी सुविधांशी आहे. पावसाळ्यात एका बाजूला पोटाचा प्रश्न तर दुसरीकडे दुषित पाण्यामुळे होणारे आजार यामुळे बालमृत्यूचे धाडसत्र सुरु होते. महाराष्ट्रात आदिवासी मुलांप्रमाणेच स्त्रिया व त्यांचे आरोग्य हा घटक सुध्दा कुपोषणदृष्ट्या महत्वांचा आहे. आदिवासी स्त्रियांमध्ये लोह, प्रथिने यांची कमतरता असल्यामुळे तसेच गरोदरपणात त्यांची योग्य ती काळजी घेतली जात नसल्यामुळे गर्भावस्थेतूनच कुपोषणांची सुरुवात होते. शासनाने बालमृत्यू, रोगराई यावर मात करण्यासाठी ग्रामीण रुग्णालये, आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र अशी यंत्रणा उभी केली आहे. प्रत्यक्षात समन्वया अभावी तसेच यंत्रणेतील वैद्यकीय अधिकारी, परिचर, नर्स अशा घटकांच्या बेफिकीर वृत्ती व हलगर्जीपणामुळे बालमृत्यू थोपवणे शक्य झालेले नाही. कुपोषित बालके व बालमृत्यू ही समस्या आदिवासीमध्ये प्रकर्षाने असून आरोग्य आघाडीवरील अपयश हे त्यांचे सर्वात मोठे कारण आहे. स्वच्छ पिण्याचे पाणी व प्राथमिक आरोग्य सुविधांचा

अभाव यामुळे विविध साथीच्या रोगांनी मुले बेजार होऊन अशक्त बनतात. पावसाळ्यात आदिवासीना रोजंदारी मिळत नसल्याने भुकेचा प्रश्नही कडाडतो याची परिणती कुपोषण, मृत्यू यात होते, दुर्गम भागातील आदिवासी पाडयांवर आरोग्य सुविधा उपलब्ध होत नाहीत. पावसाळ्यात आलेल्या पुरांमुळे पाडयांचा संपर्क तुटतो. आरोग्य केंद्राची सेवा घेण्यासाठी आदिवासींना कित्येक मैल पायपीट करावी लागते. आरोग्य केंद्रात वेळेवर औषधे व डॉक्टर उपलब्ध होत नाही. अनेक आरोग्य केंद्रांना गोठ्याचे स्वरूप आल्याचे दिसते. शिक्षा म्हणून नियुक्त केलेल्या वैद्यकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांद्वारे आस्थेने काम केले जात नाही. अपेक्षित ठिकाणी बदली करून घेण्याच्या प्रयत्नामुळे बरेचसे कर्मचारी कामावर रुजू न होणे, बराच काळ अनुपस्थित राहणे असे प्रकार करतात. आदिवासी भागात काम करण्यांस कोणीही उत्सुक नसल्याने बऱ्याच जागा कायम रिक्त राहतात. आरोग्य केंद्रासाठी गरजेनुसार व वेळेवर औषधे व इतर सामुग्रीचा पुरवठा होत नाही. त्याचाही काळा बाजार होतो. महाराष्ट्रातील आदिवासी बहुल जिल्हयातील अनेक तालुके आरोग्यदृष्ट्या आजारी असल्याने कुपोषण व मृत्यूचे थैमान थांबलेले नाही. आदिवासीची देव व भगतावर हवाला ठेवण्याची वृत्तीसुध्दा यास जबाबदार आहे. परंपरागत जीवनमानपध्दती आरोग्याच्या समस्येत भर टाकणारी आहे. स्वच्छता, औषधोपचार, लसीकरण यासंदर्भात

आरोग्य शिक्षणाअभावी आदिवासीमध्ये अनास्था आहे. थोडक्यात एका बाजूला आदिवासीमधील भगतगिरीचे प्रस्त तर दुसरीकडे आरोग्य सुविधांचा बोजवारा यामुळे कुपोषणाची समस्या जैसे थे आहे.

५. शासनाचे आदिवासी विकास धोरण :-

कुपोषण आणि आदिवासी विकास या परस्पर संबंधित बाबी आहेत. महाराष्ट्र शासन १९७५-७६ पासून आदिवासी उपयोजनेच्या माध्यमातून विविध आघाड्यांवरून आदिवासी विकासासाठी प्रयत्नशील आहे. शेती, शेतीसंलग्न व्यवसाय, जलसिंचन, स्वयंरोजगार व रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा अशा भिन्न शिर्षाखाली उपयोजनेच्या माध्यमातून आदिवासी विकासाचे प्रयत्न होत असले तरी भूक, पिण्याचे स्वच्छ पाणी अशा मुलभूत गरजांसाठीचा आदिवासींचा संघर्ष अजूनही सुरु आहे. आदिवासी विकास कार्यक्रम व त्यातील उपक्रम, अंमलबजावणी यंत्रणा, मध्यस्थ, अशासकीय संस्था आणि लाभार्थी आदिवासी अशा सर्व घटकांचा विचार करता मर्यादा असल्याने आदिवासी विकासाचे उद्दिष्ट साध्य होऊ शकलेले नाही. आदिवासी अजूनही भरडला जात असून, कुपोषणाशी संबंधित भिन्न आघाड्यांवरून होणारे प्रयत्न अपूरे पडले आहेत. आदिवासी उपायोजनेतर्गत शासनाद्वारे एकात्मिक बाल विकास योजना, खावटी कर्ज योजना, धान्यकोष

योजना, नवसंजीवन योजना, कन्यादान योजना, दत्तकयोजना अशा भिन्न योजना राबवल्या जात असल्या तरी कुपोषण प्रश्न सुटलेला नाही. कुपोषण निवारणासाठीच्या योजनांची संख्या वाढली तरी गुणात्मकतेच्या कसोटीवर या योजना फलदृप होऊ शकलेल्या नाहीत.

१९७५ पासूनची सकस आहार, आरोग्य तपासणी, लसीकरण, बालवाडी, माताचे आरोग्य यांचा अंतर्भाव असलेली एकात्मिक बाल विकास योजना कुपोषित बालकांपर्यंत सकस आहाराच्या नावाखालची खिचडी पाहचवू शकलेली नाही. सकस आहार, आरोग्य, शुध्द पाणी, रोजगार अशा सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने सुरु केलेली नवसंजीवनी ही महत्वाकांक्षी योजना आहे. या योजनेचा राज्यात चांगला परिणाम असला तरी आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गतच्या १५ जिल्ह्यात कुपोषण व बालमृत्यू थांबू शकलेले नाहीत. या योजनेतर्गत खर्च झालेला पैसा आदिवासीपर्यंत पोहचू शकलेला नाही. योजने अंतर्गतच्या भिन्न उपक्रमांमध्ये समन्वयाचा अभाव आहे. सेवाभावी संस्थांच्या भरवशांवरची धान्यकोष योजना प्रतिसादा अभावी दखलपात्र ठरू शकलेली नाही. कोवळया वयातील विवाह टाळण्यासाठी सुरु केलेली कन्यादान योजना ही आदिवासींची सामाजिक चौकट व भ्रष्टाचारामुळे उद्दिष्टाप्रत पोहचू शकलेली नाही. कुपोषित बालकांसाठी मुख्य समाज व संस्थांना आवाहन करणारी

दत्तक योजना ही पालकच बेपत्ता झाल्याने उदात्त असली तरी फलदायी ठरलेली नाही.

कुपोषणावरील थेट उपाय म्हणून सुरु असलेल्या खावटी कर्ज योजने

संदर्भातही फारसे वेगळे चित्र दिसून येत नाही. खावटी कर्ज योजना फारशी प्रभावी ठरू शकलेली नाही हे खालील आकडेवारीवरून स्पष्ट करता येईल.

महाराष्ट्रातील खावटी कर्ज योजना

वर्ष	लाभार्थी	कर्जवाटप (लाख रुपयांत)
१९९०-९१	४१,४५७	६२.३९
१९९१-९२	४३,२४१	८२.०९
१९९२-९३	१,०३,०२७	३९९.६८
१९९३-९४	५,०७,७७	२११.३३
१९९४-९५	उ.ना.	उ.ना.
१९९५-९६	४२.०७	१६८.२३
१९९६-९७	५१.९६	२४०.००
१९९७-९८	९४.२४	२०२.६८
१९९८-९९	४५.७६	५६७.००
१९९९-२०००	७२७०२.००	५३१.२७
२०००-०१	१५३६७७.००	१०५९.००
२००१-०२	१७२३८५.००	११६६.९४
२००२-०३	३७४०१.००	२८४.७१
२००३-०४	८६६४२	६८०.०१

संदर्भ : ITDP at a Glance २००४-०५ आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,पुणे

खावटी कर्ज वाटप योजनेतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील अल्पभूधारक, भुमीहिन शेतकऱ्यांना रोख व धान्य स्वरूपात सहाय्यक केले जाते. प्रत्यक्षात राज्यातील आदिवासींमध्ये दारिद्र्यांचे जवळपास ७० % प्रमाण असूनही या योजने अंतर्गतच्या लाभार्थींच्या संख्येत १९९० नंतरची स्थिती पाहता मोठे बदल झालेले नाहीत. मध्यस्थांची साखळी सदर योजने संदर्भात

सक्रिय असल्याने भेसळ, भ्रष्टाचार, खोटया नोंदी अशा प्रकारांमुळे कुपोषण समस्येसंदर्भात फारसा प्रभाव पडू शकलेला नाही. २००४-०५ या वर्षात जवळपास ६० कोटी रुपये ५४६० आदिवासींना या योजनेतर्गत उपलब्ध करून देण्याचे शासनाचे उद्दिष्ट होते ते फलदृप होऊ शकलेले नाही.

महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजनेतर्गतचा खर्च :-

राज्यात स्वतंत्र आदिवासी विकास मंत्रालयाच्या माध्यमातून उपाययोजनेद्वारे आदिवासी विकासाचे प्रयत्न सुरु आहेत. सुकथनकर समितीच्या (१९९३) शिफारशीनुसार राज्याच्या वार्षिक

योजनेच्या ९ % रक्कम आदिवासी उपयोजनेसाठी ठेवण्याची तरतुद मान्य करण्यात आली आहे. प्रत्यक्षात आदिवासी उपयोजनेवर आजपर्यंत असा अपेक्षित खर्च कधीही झालेला नाही.

आदिवासी उपयोजना खर्च (को. रु.)

वर्ष	वार्षिक योजना	अपेक्षित तरतुद (९%)	प्रत्यक्ष खर्च	अनुशेष
१९९३-९४	३८०४	३४२.३६	२४५.९६	९६.४०
१९९४-९५	४४००	३९६.००	३३०.००	६६.००
१९९५-९६	६०६९	५४६.२१	४०३.१०	१४३.११
१९९६-९७	८२८४	७४५.५६	५०४.५१	२४१.०४
१९९७-९८	८३३५	७४९.२५	४७९.३०	२६९.९५
१९९८-९९	११६००.७३	१०४४.०६	५२१.०७	५२२.९९
१९९९-२०००	१२१६१.६६	१०९४.५४	४६७.६५	६२६.८९
२०००-०१	१२३३०.००	११०९.७०	४४४.०८	६६५.८९
२००१-०२	११७२०.५६	१०५४.८५	३६६.७७	६८८.०८
२००२-०३	१११३५.३७	१००२.१८	२४४.१०	७५८.०८
२००३-०४	१२५५०.००	११२९.५०	२४४.३६	८८५.१४
२००४-०५	१९९८३.९०	१७९८.५५	३८०.३०	१४१८.२५
			एकूण	६३८९.५६

संदर्भ : महाराष्ट्र टाइम्स १४ एप्रिल, २००६

कुपोषण, बालमृत्यू टाळणे तसेच आदिवासी विकास या उद्देशाने शासन प्रयत्नशील असले तरी योजनांमध्ये समन्वयाचा अभाव आहे. आदिवासी उपयोजने अंतर्गतचा विविध योजनांवरील खर्च गरजेपेक्षा तरतुदीपेक्षा कमी आहे. शासनाची वार्षिक योजना व अंदाजपत्रकीय तरतुद यात मोठी तफावत आहे. आदिवासी

उपयोजनेसाठी राज्यांच्या योजनेच्या ९% खर्चाची तरतुद असूनही प्रत्यक्षात ते शक्य झालेले नाही. २००३-०४ या वर्षात सरकारने आदिवासी उपयोजनेसाठी १३ % खर्चाची तरतुद करून प्रत्यक्ष खर्च फक्त १.५% झाला. या आकडेवारीवरून शासनाची आदिवासी विकासा संदर्भातील जागरुकता दिसून येते. आदिवासी संदर्भातील मानवी गुंतवणुक कमी

असल्यानेच त्यांना कुपोषण व मृत्यूच्या दाढेत लोटले जात आहे. थोडक्यात आदिवासी विकास आघाडीवर अपयश हे कुपोषण व आदिवासीच्या इतर प्रश्नांचे मूळ कारण असल्याचे आकडेवारीवरून स्पष्ट होते.

आदिवासी कुपोषण निवारणासाठीचे उपाय :-

शासनाने कुपोषणावर उपाययोजना केलेल्या असल्यातरी त्या संदर्भात संरचित बदलांची गरज आहे. **महाराष्ट्रातील आदिवासी, नाही राहणार उपाशी**, या शासकीय घोषणेचे आज तेरा वाजले आहेत. बालमृत्यू हे कुपोषण नव्हे तर आजारपणामुळे होत आहेत असा बचाव करून शासन वास्तवतेपासून दूर जाऊ शकत नाही. दारिद्र्यांच्या दुहेरी रेषेखालचे जीवन जगणाऱ्या आदिवासींसाठी लांब पल्ल्याच्या व व्यापक विकास कार्यक्रमांची गरज आहे. आदिवासींचे शिक्षण, आरोग्य हे कुपोषणांशी संबधित विषयक आहेत. दारिद्र्य व कर्जबाजारीपणांच्या चक्रव्युहातून आदिवासींना बाहेर काढण्यासाठी सार्थक प्रयत्न झाले पाहिजेत. कुपोषण निवारणासाठी खालील सार्वत्रिक उपाय गरजेचे आहेत.

१) शिक्षण विषयक उपाय :-

आदिवासी शिक्षण ही कुपोषण व इतर समस्यांशी संबधित बाब आहे. शिक्षण आघाडीवरून खालील प्रयत्नांना महत्त्व देण्याची गरज आहे.

अ) आदिवासी शिक्षणाची संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ ही दुहेरी समस्या सोडविण्यासाठी शासनाबरोबर खाजगी संस्था आणि शिक्षित आदिवासींनी व्यावसायिकता बाजूला ठेवून निःस्पृहपणे काम करण्याची गरज आहे.

ब) स्पर्धेच्या काळात इंग्रजी शिक्षण महत्त्वाचे असले तरी आदिवासी मुलांमुलींना शिक्षणाची गोडी लावण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणांत मायबोली भोषेला स्थान मिळण्याची गरज आहे. यासाठी शिक्षक म्हणून सुशिक्षित आदिवासींना संधी दिली जावी.

क) आदिवासींना गरजेनुसार शिक्षण देताना जीवनामानाशी निगडीत शिक्षण देण्याचे विशेष प्रयत्न झाले पाहिजेत.

ड) आदिवासींमधील कला, कौशल्यांना महत्त्व देऊन शिक्षण व्यवसायाभिमुख बनले पाहिजे.

इ) आदिवासी मुलींमधील शिक्षणांचे विशेष प्रयत्न करतांना स्वतंत्र आश्रम शाळांमध्ये शिक्षणाबरोबरच स्वच्छता, आरोग्य या सुविधा उपलब्ध होतील यावर मुलींचे प्रश्न विचारात घेता भर देण्याची गरज आहे. मुलींना आर्थिक सहाय्याबरोबर स्त्री शिक्षक उपलब्ध करून देण्यास प्राधान्य दिले जावे.

ई) आश्रम शाळा या खऱ्या अर्थाने विकास केंद्र बनण्यासाठी व्यापक बदलांची गरज असून त्यासाठी शिक्षणतज्ञ, आदिवासी कार्यकर्ते, समाजसेवक आणि

शासन यांनी एकत्रितपणे प्रयत्न केले पाहिजे.

ए) अनुताई वाघ यांचे शिक्षणाचे प्रारूप मार्गदर्शक असून त्या अनुषंगाने बदल स्विकारता येतील काय याचा विचार करण्याची गरज आहे.

ऐ) पुस्तकी ज्ञानाला व्यावहारीकतेची जोड, सकस आहार, स्वच्छतेचे धडे, आरोग्य शिक्षण यांचा अंतर्भाव शिक्षण प्रक्रियेत राहिल तसेच शिक्षक बांधिलकीच्या भावनेतून कार्यरत राहतील याचीही तजवीज गरजेची आहे.

२) आरोग्य विषयक उपाय :-

कुपोषणाचा आरोग्यांशी थेट संबंध असल्याने शासनाच्या आरोग्यविषयक योजनांमध्ये समन्वय आवश्यक आहे. आदिवासी कुपोषणा संदर्भात आरोग्य सेवा हा केंद्रीय घटक मानून खालील प्रयत्नाना युद्ध पातळीवरून महत्त्व मिळण्याची गरज आहे.

अ) आदिवासी दुर्गम भागात राहतात. ऐन पावसाळ्यात अनेक अडचणी वाढत असल्याने आरोग्य आघाडीवरून कुपोषणाचा सामाना करण्यासाठी पूर्व नियोजन महत्वाचे आहे.

ब) नवंसजीवनी, एकात्मिक बाल विकास या योजनांची राबवणूक बांधिलकीच्या भावनेतून झाली पाहिजे तसेच आदिवासी विकासाच्या इतर योजनांशी त्यांचा मेळ घातला गेला पाहिजे.

क) आदिवासी पाडयापासून स्त्री मुलांला कडेवरून घेऊन चालत जाऊ शकेल एवढ्या अंतरावर आरोग्य केंद्र सुविधा देण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत.

ड) चीन, मेक्सिकोमध्ये बेअरफूट डॉक्टर्सद्वारे कुपोषण, बालमृत्यू, रोखण्याचे यशस्वी प्रयत्न झाले आहेत. महाराष्ट्रात डॉ. अभय बंग, डॉ. नगराळे यांनी आदिवासी मधूनच आरोग्य सैनिक तयार करून अनुक्रमे मेळघाट, जामखेडमध्ये कुपोषण समस्या आटोक्यात आणली आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रात या धर्तीवर प्रयत्नांची गरज आहे. डॉ. अभय बंग यांनी सर्च या आपल्या संस्थेच्या माध्यमातून आरोग्य अभियानाद्वारे गडचिरोली जिल्ह्यात बालमृत्यूचे प्रमाण दर हजारी ३० पर्यंत खाली आणले आहे.

इ) परंपरागत सुईणी आणि भगत यांना प्रशिक्षणाद्वारे या आरोग्य मोहिमेत सामील केल्यास आदिवासी स्त्रिया व बालके अशा दोन्ही आघाड्यांवरून चित्र बदलू शकेल.

ई) महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद, पुणे आणि ग्रामीण आरोग्य प्रकल्प, जामखेड या दोन संस्था आदिवासी उत्थान कार्यक्रमांच्या माध्यमातून कुपोषण व आदिवासी विकासात बांधिलकीने कार्यरत आहेत. त्यांच्या कार्यकक्षा विस्तारण्यासाठी कार्यकर्ते व इतर संस्थांनीही पुढे येण्याची गरज आहे.

ए) आरोग्य अधिकारी, कर्मचारी व प्रशासकीय यंत्रणेतील समन्वय सुध्दा

महत्वाचा आहे. जागरूकतेच्या दृष्टिने आदिवासीना उपचारांबरोबर समुपदेशनाची गरज आहे. याकामी आदिवासी युवक, कार्यकर्ते आणि आणि आरोग्य यंत्रणेतील घटक यांनी अहम भुमिका बजावली पाहिजे.

ऐ) आदिवासीना वेळेवर, पुरेशा आरोग्य सुविधांची उपलब्धी व्हावी यासाठी रस्ते व इतर संपर्क साधनाची पूर्तता याकडेही प्राधान्याने लक्ष दिले पाहिजे.

३) विकासात्मक इतर उपाय

आदिवासी कुपोषणाची पाळेमुळे त्यांच्या दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा आणि मागसलेपणात आहेत. यादृष्टिने शासन, मुख्य समाज आणि आदिवासी अशा भिन्न आघाडयांवरून खालील प्रयत्नांची गरज आहे :-

अ) आदिवासी मध्ये कालानुरूप प्रबोधन व परिवर्तनाची गरज असून त्यासाठी बाहेरील नेतृत्वाप्रमाणेच आदिवासीमधून संघटनात्मक प्रयत्न गरजेचे आहेत.

ब) आदिवासी विकास आधुनिक तत्वावर करतांना संस्कृतीला धोका निर्माण होईल ही भीती बाळगण्यापेक्षा आदिवासीमध्ये क्षमता निर्माण करून त्यांना जंगलाकडून शहराकडे आणण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजे. आदिवासींच्या अस्तित्वाचा प्रश्न असून ते जगल्यास संस्कृती टिकेल हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

क) आदिवासी विकास योजनांची फळे खऱ्या लाभार्थीपर्यंत पोहचण्यासाठी यंत्रणेने स्वच्छ व पारदर्शी कारभारावर भर देण्याची गरज आहे.

ड) आदिवासीना शासकीय विकास योजनांच्या माध्यमातून भूक भागवण्यापेक्षा भुकेवर मात करता येईल यादृष्टीने योजनांमध्ये सुधारणा होऊन त्यांची अंमलबजावणी झाली पाहिजे.

इ) नवसंजीवनी, खावटी कर्ज, धान्यकोष अशा योजनांची पुनर्रचना आवश्यक आहे. आदिवासींची क्रयशक्ती वाढविण्यासाठी रोजगार हमी सारख्या योजनेलाही नवरूप देण्याची गरज आहे.

ई) आदिवासींच्या प्रश्नावर बोलण्याबरोबरच, स्वयंसेवी संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते, प्रसारमाध्यमे यांनी पुढे येऊन कृतीशील योगदान देण्याचीही गरज आहे.

ए) कुपोषण हा केवळ वैद्यकीय मुद्दा नसून राजकीय नेतृत्वाने सुध्दा बांधिलकीच्या भावनेतून कार्य करण्याची गरज आहे.

ऐ) आदिवासी संदर्भात जमीनदार, व्यापारी, दलाल, ठेकेदार, अधिकारी, कर्मचारी अशी शोषकांची साखळी अस्तित्वात असल्याने विकासाचा व्यापार सुरु आहे. आदिवासींच्या समस्या सोडवून त्यांना विकासाची फळे मिळण्यासाठी अशी साखळी नष्ट करण्याची गरज आहे.

उ) आदिवासी कुपोषण निवारणार्थ कृती आराखड्यांची प्रामाणिक अंमलबजावणी झाली पाहिजे. आदिवासी कुपोषण ही एक सामाजिक समस्या मानून समन्वयात्मक व व्यापक प्रयत्नांवर भर दिला पाहिजे.

ऊ) आदिवासीमध्ये संघटीत शक्तीचा अभाव त्यांचा वापर होताना दिसतो. आदिवासींच्या भिन्न प्रश्नावर उत्तरे मिळण्यासाठी आदिवासी ही व्होट बँक बनली पाहिजे.

समारोप

ओढ्यांचे पाणी उपसून उपसून हजारो टन पिकवलं !

पण एक शीत पानात माझ्या, एक शीत नाही जेवणात !

चेराबंडा राजूच्या या लोकगीतातून नक्षलवादी चळवळ आज महाराष्ट्रासह तेरा राज्यात पसरली आहे. ही चळवळ भरकटली असली तरी तिचे मूळ भूक व शोषणात आहे. जागतिकीकरणाने

आदिवासींच्या उपेक्षेत भर टाकली आहे. दुर्मिळ वन्यजीवांचे जतन होण्यासाठी कोटयावधीचा खर्च करणाऱ्या भारतात या हाडामासाच्या माणसांना जगविण्यासाठी कर्तव्य भावनेतून सार्थ उपाययोजना आवश्यक आहेत. कुपोषण समस्येला आहाराप्रमाणेच शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छ पाणी, वाहतुकीची साधने, उदरनिर्वाह साधने, मुख्य समाज व शासनाची भूमिका अशा विविध बाबी जबाबदार आहेत. या अनुषंगाने समायोचित व सर्वसमावेशक प्रयत्न झाल्यास आदिवासींची कुपोषण व इतर समस्यांपासून मुक्तता होण्यास मदत होईल. वरवरच्या उपायांवर भर देण्यापेक्षा मूळापासून या समस्येचे उच्चाटन करण्यासाठी, आदिवासींच्या, सर्वांगीण विकासासाठीचा लांब पल्ल्याचा, सर्वकष कार्यक्रम महत्वाचा आहे. कुपोषण निर्मूलन अभियान शासन अशासकीय संस्था, आदिवासी कार्यकर्ते, मुख्य समाज आणि आदिवासी यांच्या सहभागातून जोमाने राबवण्याची गरज आहे.

संदर्भ - सूची

१. डॉ. गोविंद गारे आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ - सुगावा प्रकाशन, पुणे - २००१
२. डॉ. गोविंद गारे महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे २००२
३. डॉ. गोविंद गारे नक्षलवादी आणि आदिवासी - सुगावा प्रकाशन, पुणे-२००३
४. गुरुनाथ नाडगोंडे भारतीय आदिवासी - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे २००३
५. डॉ. श.गो. देवगांवकर आदिवासी विश्व - आनंद प्रकाशन - नागपूर
शैलजा देवगांवकर

६. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे आदिवासी संशोधन पत्रिका, जुलै- सप्टें. २००४
७. सुगावा प्रकाशन, पुणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणा विशेषांक डिसेंबर १९९९
आदिवासी विशेषांक डिसेंबर २००२
८. महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषद, पुणे हाकारा त्रैमासिकाचे विविध अंक
हाकारा - कुपोषण विशेषांक जुलै- सप्टेंबर १९९५
९. महाराष्ट्र २००५ डॉ. संतोष दास्ताने, दास्ताने रामचंद्र अँड कंपनी, पुणे
१०. वर्तमानपत्रे महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत या
वर्तमानपत्रातील कुपोषण व आदिवासी विषयक लेख
११. Dr.Govind Gare (Edited book) A Review of Tribal Research Studies -TRTI
Pune, Maharashtra - १९८८
१२. Tribal Research & Training Institute, Pune. Tribal Sub-Plan- Maharashtra at a glance- Govt.
Publication - २००४
१३. Front Line Special issue On Malnutrition Sep. २००५
१४. Dr.H.V. Trivedi Economic Development of Tribes in India -
Himanshu Publications, Udaipur, Delhi- १९९५
१५. Census Website [http:// www.censusindia.net](http://www.censusindia.net)

* * *

आदिवासी सण व उत्सव

* प्रभा तानाजी फलके

आय मी, लहान पपईचे पान,

दादाला सांग, मला खुळखुळा आण ।

आय मी, मोठी मालाची पेटी

दादाला सांग, मला शिमग्याला गाठी ।

फाल्गुनाची उन्हं तापायला लागली की शिमगा तोंडावर आल्याची चाहूल लागते. सर्वत्र सोयरीक जमविणे, लग्नसराई, बाजार-हाट अशी एकच धांदल उडालेली दिसते. आदिवासी शिमग्याचा महिना भरात अनेक कामे उरकतात आणि थोडा निवांत वेळ मिळतो. हे लोक एकत्र कुटुंब पध्दतीला जास्त पसंती देतात. एकमेकांच्या सहवासात राहणे, एकमेकांना मदत करणे, सुखदुःखात सहभागी होऊन सदैव मदतीस तत्पर राहणे हा जणू त्यांचा धर्म आहे.

आदिवासींचे अठरा विश्व दारिद्र्य जणू काही पाचवीलाच पुजलेलं. आयुष्यभर कष्ट उपसूनही त्याचे पुरेसे फळ कधी मिळतच नाही. तरी पण परिस्थितीवर रडत बसणारा हा प्राणी नाही. सतत प्रयत्नात राहून आलेल्या प्रत्येक क्षणी स्वच्छंदी,

आनंदी असतो. सणवार, लग्न ते एकत्रित पूर्वीपासून चालत आलेल्या परंपरेनुसार साजरे करतात.

त्यापैकीच शिमगा हा आदिवासींचा आवडता सण आहे. शेतातील कामे आटोपलेली असतात. थोडेफार गहू हरभरे काढून, बडवून घरात आलेले असतात. वैरणकाडी गोळा करून झालेली असते. रानातील पिके संपलेली असतात. गुरे-ढोरे मोक्यात सोडून देऊन आदिवासी लोक जरा निवांत होतात. परंतू त्याचे कामसू मन त्यांना अस्वस्थ करते मग त्यांना वेध लागतात ते सण-वारांचे. ग्रामदेवतांच्या जत्राचे, लग्नांचे ! अशा प्रसंगी एकत्र आल्यानंतर त्यांच्या विचारांची देवाण-घेवाण होते. लग्न जमविली जातत. सुख दुःख वाटली जातात. योजना आखल्या जातात.

हिंदुस्थान अपार्टमेंट, फ्लॉट नं.३, आगाखान पॅलेससमोर, नगररोड, येरवडा, पुणे १४

पूर्वी आदिवासींच्या गरजा तशा कमीच असत. शिमग्याचा बाजार, लग्नाचा बस्ता यासाठी त्यांना पायपीट करित दहाबारा मैल असणाऱ्या बाजारपेठेत जावे लागे. गरजेपुरती खरेदी होई. त्यात प्रामुख्याने गुळ, खोबरं (वाटया), गाठीकडे (साखरेचे) तेल, मीठ, मिरची वगैरे

होळी पुनव जवळ आली की, लेकी बाळी माहेरपणाला येत. नातवंड,

शिमग्या रे शेळूच्या फला, चल जाऊ रे बाईला मूळ (मुन्हाळी)

नही गवसत, बाईचा घर, नही दिसत बाईचा घर ।

दारी आहे, आंब्याचा बण, त्याच आपल्या बाईचा घर ।

दारी आहे फणसाचा बण, त्याच आपल्या बाईचा घर ।

अशाप्रकारे सर्व फुलाफळांनी बहरलेल्या बागेतील लेकीचे घर शोधता शोधता गाणे पूर्ण होते न होते तोच दुसरे गाणे सुरु होई. हया गाण्यांमध्ये राम, लक्ष्मण, सीता, सर्व देवदेवतां, रुढी, परंपरा, मुर्लींवर कशाप्रकारे चांगले संस्कार व्हावेत, वर्षातील येणारे सण, महिने, वार, स्त्रियांची सुखदुःखे, एवढेच नाहीतर

पातवंडांनी घर गलबलून जाई. सर्व एकमेकांना भेटल्यामुळे आनंदाला पूर येई. गाण्याला, नाचाला उधाण येई. जसजशी पुनव जवळ येईल तसतसा खेळाला रंग भरे. आदिवासींच्या घरासमोरील मोठमोठी अंगणे, उन खाली होताच, बाया बापडयांनी, मुला-बाळांनी भरून जात. बुजूर्गांच्या गप्पागोष्टी रंगत. लेकीसुना फेर धरून गाणे म्हणत. त्यात अनेक प्रकार असत.

प्रेमगीत, विरहगीत, अनेक प्रकारची गाणी या आदिवासी स्त्रियांनी ओवीबध्द केलेली असत आणि या गाण्यांतूनच भावी पिढीवर संस्कार होत. शिकवण मिळे, असे वाटते. वर्षाचे सण मोजताना आदिवासी लोक आषाढी एकादशीपासून सुरुवात करतात. ते ही गाण्याच्या रूपात-

आखाडी एकदास एकली, बाय एकली ग

नागपंचमी ना देखली, बाय देखली ग

नागपंचमी डोळा (२ वेळा)

आला सरवण्या पोळा, बाय पोळा ग

पोळेची निसली डाळ (२ वेळा)

आली नवचंडी ती माळ, बाय माळ ग

माळा ला दिल्या गाठी (२ वेळा)

दिवाळीना केली दाटी, बाय दाटी ग
 दिवाळीची पाळली पणती (२ वेळा)
 ही संक्रात आली नेणली, बाय नेणती ग
 संक्रांतीचा पुंजते सुगाड (२ वेळा)
 ही बाज आली दुगाड, बाय दुगाड ग
 बीजाचा पुंजते ठम (२ वेळा)
 शिवरात काढून देना दम, बाय दम ग
 शिवरातीची फेडली पारणा (२ वेळा)
 शिमग्याना घेतली धारणा, बाय धारणा ग
 शिमग्याची वजावली सोज (२ वेळा)
 हा पाडवा केला राजी, बाय राजी ग
 पाडव्याची उभारली गुढी (२ वेळा)
 आखेताना मारली डी, बाय उडी ग
 आखेतिची करा न केली (२ वेळा)
 जत्रा आली खेळी मेळी, बाय मेली ग
 जत्रात घेत होते डवना (२ वेळा)
 हा पाऊस आला पाव्हणा, बाय पाव्हणा ग
 जत्रात घेत होते शेरणी (२ वेळा)
 अशी खुरसण्याची भाजी (२ वेळा)
 चिनकी तौली केली राजी, बाय राजी ग
 तौलीचा तौली केली राजी, बाय राजी ग
 तौलीचा घेते बुड (२ वेळा)
 खोचला आवणीचा चुड, बाय चुड ग

अशाप्रकारे आषाढ एकादशीपासून
 भात लावणीला सुरुत करुन वर्षभरातल
 सण साजरे करुन पुन्हा भात लावणीपर्यंत
 हया गाण्यातून आलेली परंपरा दिसून येते.

शिमग्याचा संपूर्ण महिन्यातील
 विचार करता होळी पुनवेपासूनचे पाच,
 सात दिवस जरा जास्तच उत्साहात साजरे
 करत. त्यात प्रामुख्याने तरुण मंडळी
 होळीच्या पायथ्याची (पटांगण) साफसफाई

करत, काटे कुटे बाजूला करत. खेळायला, नाचायला मोठ मैदान करत. चार पाच दिवस अगोदरच लाकडे, गवऱ्या, कवळया, मोठे ओंडके, होळीसाठी गोळा करत. घरोघरी मागून आणत. काही चोरून तर काही पळवून आणत. तरुण मंडळी मजा करत. रानात हिंडून फिरून आठ दहा दिवस अगोदरच होळी खांब शोधून ठेवत. तो बहुधा गांवातील कुलप्रथेप्रमाणे विशिष्ट झाडाचा असे. जसे उंबर, जांभुळ, लिंब इ. असे दोन खांब लागत. कारण पुनवेच्या आधल्या दिवशीही लहान होळी पेटविण्याची पध्दत काही ठिकाणी आहे. कोणाच्याही शेतातून किंवा रानातून हा खांब तोडून आणण्याचा अधिकार तरुण वर्गाला असे. ढोल, ताशा वाजवित. आरोळया देत. खांब होळच्या पाय-यावर येई. संध्याकाळच्या वेळी सर्व मंडळी जमा होई. सुवासिनी त्या खांबाची पूजा करीत. हळद, कंकु, अक्षता लावून आणणाऱ्या मुलांना ओवाळत.

आज होळी पुनव म्हणून सगळे

होळीव देव देखला होता खांब तोडीत होता

राम तिडच व्हता

होळीव देव देखला होता दर खणीत होता

राम तिडच व्हता

खांब रोईत व्हता राम तिडच व्हता.

अशाप्रकारे अनेक गांवात चढाओढ लागे. खांब रोवण्याआधी त्याला नारळाचे खोबऱ्याचे तोरण बांधले जाई.

कसे नटून थटून आलेले. सर्वांचा उत्साह शिगेला पोहोचलेला. या सणाला पारंपारिक पोषाख, दागदागिने घालून येत. स्त्रिया नाकात नथ, पुतळया, सरी, गोठ पाटल्या, जोडवी, मासळी, येळ, बाजूबंद, भलामोठा अंबाडा, त्यावर ठिकडया रिबीन आणि कपाळभर कुंकू तसेच लहान मुल-मली गळयात, हातात, साखरेचे गाठी कडे घालत आणि खोबऱ्याची वाटी दोरीत ओवून गळयात घालत. त्याला घटूर असे म्हणत. घटूर आणि गाठी मोडून खाताना फार मजा वाटते. खांबाची पूजा होताच काहीजण खांब रोवण्यासाठी खड्डा खोदायला सुरुवात करताच तरुणांमध्ये गाण्यांची चढाओढ लागे.

सर्व प्रथम ग्रामदेवता, मारुतीच्या मंदिरासमोर सगळ गांवकरी मिळून होळीची तयारी करत. नंतर सगळे आपआपल्याला वाडया वस्त्यावर झापांवर जाऊन होळीची तयारी करत. पौर्णिमेचा चंद्र पूर्वेकडे उगवताच अवघा आसमंत उजळून निघे. गाण्याला रंग भरे

पुरणाच्या पापडया बांधत. काही जणांचे नवसाचे तोरण असत. सर्वात उंच होळी रचण्याची चढाओढ लागे. पुजाअर्चा

करुन ग्रामदेवतेची मानाची होळी पेटली की मगच सर्व वाडी वस्त्यावर, झापावर, जागोजागी होळया पेटत. आसमंतात आगीचा लोळ उठे आणि सगळीकडे, आकाशात ठिणग्याचे जाळे पसरे. एवढा मोठा डोंगराएवढा जाळ होताच डोळे विस्फारुन लांब उभे रहावे लागे. उत्साही मुलंमुली गाणे गांत ढोल ताश्या जोरात वाजवित. तोंडावर हात मारुन बोंबाबोंब ठोकत. एकमेकांच्या नांवाने बोंबलत. थडामस्करीत करत. इतक्या गर्दीतून कोणी तरी ओरडत असे. अरं अरं खांब वढा, खांब वढा आणि एखादा उमदा तरुन प्राणाची बाजी लावून एवढया मोठया जाळातून तो खांब बाहेर ओढीत आणीत. सर्वांच्या आवाजात धीर गंभीरता येई. खांब लवकर ओढला तर आनंदाला पारावर उरत नसे. पण थोडा उशीर झाला तर सर्वजण चिंतातूर होत. कारण उशीरा खांब ओढला तर बांधलेली तोरणं, पापडया होळी आयीन चाटल्या म्हणजे जाळल्या तर येणारे वर्ष सर्वांना कष्टाचे जाणार अशी आदिवासींची धारणा असे. संकट, दुष्काळ, दुःख, कडू घासाला सामोरे जावे लागणार असे समजत. खांब ओढल्यावर सर्व तोरणांचा पापडयांचा प्रसाद सगळयांना वाटला जाई. धगधगणाऱ्या होळीच्या प्रकाशात सर्वांचे चेहरे मनं उजळून निघत. बैलगाडीच्या चाकाएवढा चंद्र, आता आकाशात बराच वर आलेला असे. जमिनीवर सुई पडली तरी ती उचलता येईल, असा तो शीत शांत, प्रकाशमय

झालेला चंद्रही आदिवासींच्या आनंदात सहभागी होई.

आता प्रत्येक घराघरातून पुरणीपोळीचा नैवेद्य, तांब्याभर पाणी घेऊन घरातील कर्ते स्त्री-पुरुष होळीच्या पायटयावर जमा होत आणि होळीच्या भोवताली फेर धरुन गाण्यास सुरुवात होई. होळीची पूजा अर्चा होईल. नैवेद्य पाणी अर्पण करुन चिमूटभर होळीतील राख ताटात घेऊन घरी येऊन घरातील सर्वांना, गुरे वासरांना लावली जाई. आणि मनोमनी होळीच्या प्रार्थना करुन आमचे सर्व अपराध, दुःख, दारिद्र्य पोटात घे. जाळून टाक आणि सर्व लहान थोरांना सुखी ठेव, असे मागणे मागत. सर्वजण आनंदाने एकत्र जमून पुरणपोळीचा आस्वाद घेत आणि रात्रभर पुनवेची रात्र नाचगाण्यांनी जागवत.

गांवात पाच दिवस आता नुसत धुडगूस असे. कुणी झोपले तर त्याला होळीच्या पायटयात नेवून लोळविले जाई. विशेषतः मुली पहाटे लवकर उठून होळीला पाच दिवस हेल घालत. हेल घालणे म्हणजे नदीवरुन किंवा विहिरीवरुन पाणी आणून होळीच्या बाजूने गोलाकार फेर धरुन ओतणे. त्यामुळे चिखल होई. होळी आई म्हणजे पाच दिवसाची लेकुरवाळी, माहेरी आलेली माहेरवाशीन. बाळंतीण आणि सर्व आदिवासी तिची लेकरे असा समज असल्यामुळे स्त्रिया पाच दिवस हेल घालतात.

मोठमोठे ओंडके लावल्यामुळे होळी पाच दिवस विझत नसे. दुसऱ्या

दिवशी पाडावा साजरा केला जाई. ठराविक घरातून होळीचे वीर सर्व गांवातून दर्शनाला निघत. वीर एखादा लहान मुलगा असे. त्याला चाफयाच्या मुंडावळया बांधून हातात कटयार देत असत. होळीच्या पायटयात येऊन तळी भरली जाई. सदानंदाचा येळकोट, बहिरोबाचा चांगभले वाजत गाजत वीर पुन्हा घरी येत.

गांवात रात्रंदिवस करमणुकीचे कार्यक्रम होत. खेळ, नाटक, तमाशा, वाघ्या, मुरळया लळीत, भडान, भारुन, बोहाडा असे अनेक प्रकारच्या करमणुकीचे कार्यक्रम होत. कसरतीचे खेळ खेळले जात. उन्हाचे चटके बसत असताना देखील अनवाणी पायांनी फिरावे लागे. नियमबाहय कोणी दिसलाच तर त्याच्याकडून पोज वसूल केला जाई. तो पैशाच्या स्वरुपात वा गुळखोबरं, घुग-या घेतल्या जात. गांवचावडीत सगळं जमा होई. पाडव्याच्या दिवशी चावडी समोरील मोठमोठे दगडांचे बनलेले गोल गोटे उचलताना भल्याभल्यांची फजिती होई. परंतू आदिवासीमध्ये असा समज आहे की, पाडव्याच्या दिवशी ते गोटे सात किंवा नऊ जणांच्या करंगळीने उचलले असता विनासयास उचलले जातात. आदिवासींना आपले अंगभूत गुण दाखविण्यासाठी एक व्यासपीठच मिळे. आकाश ठेंगणे होई. होळीच्या बाजूने असलेल्या चिखलात धुळवड साजरी होई. एकमेकांच्या अंगावर चिखल होळीची राख उडवित. आणि मग खऱ्या अर्थाने शिमग्याचे सोंग निघे. त्यात मुल-मुली लहान मोठे, कोणातही भेदभाव

नसे. धुळवड म्हटले की आदल्या दिवशीच्या पुरणपोळीने गोड झालेले तोंड तिखट कसे होईल या वरील रामबाण उपाय म्हणजे धुळवड. घरोघरी दारु, मटण, कोंबडयाचा बेत असे. कांदा, खोंबर भाजल्याचा वास सुटे. पाटे वरवंटे पडत आणि सुगरणीच्या हातून झकास धुळवडीच्या बेत साजरा होई. जेवणाचे आग्रह होत. दमून-भागून आल्यामुळे मनसोक्त जेवण करुन दुपारी जरा आराम करावा म्हटले तर कुणीतरी बघताच अंगावर तांब्याभर पाणी रित होई आणि आलेली सुस्ती कुठल्या कुठे पळून जाई. रणरणत्या उन्हाची कुणालाही जमा नसे. गांवात इतर ठिकाणाहून वाघ्या-मुरळी येत. नुकतेच शेतातून आलेली कडधान्ये गहू, हरभरा, वाल, हुलगा, याची घुगरी त्यांना देत. परंतू ही कलाकार मंडळी तटून बसत आणि दारात बॉब मारत.

अशाप्रकारे होळीउत्सव मोठया प्रमाणात आज सुध्दा काही आदिवासी जमातीतून साजरा होताचा दिसून येतो. गुळ खोबर देऊन त्याची बोळवण होते न होते तोच दुसरे सोंग दारात उभे असे. मुरळीला चवल्या-पावल्या दिल्या जात. त्या बदल्यात गाण्यांची किंवा उखाण्यांची मागणी होई. त्यात घरातील लहान मुलांची, मित्रमैत्रिणीची, नणंद भावजयांची नातेसंबंधातील नांवे घेऊन ओवीबध्द केली जात. सर्वजण खूष होऊन शाबासकी मिळे. जसे मित्र मैत्रिणीमध्ये पुढीलप्रमाणे ओळी म्हणत.

तोडली साबर, साबरीचा चिक गेला वाया
जाशीला सरुन, मागून, पडशील पाया

भाऊ बहिणीमध्ये पुढील

राघू मैनाचा पिडारा टांगला ओसरी

राघू वसे पिंजऱ्यात, मौना जाती सासरी

स्त्रियांमध्ये फुगडया, पिंगा, भोंडया असे विविध खेळ खेळले जात.
कोंबडा, शेळी, लांडगा, कवदरदादा, त्या खेळांना गाणी, उखाणी पूरक असत.

मोळेची मका येल गेला पका

जाते मी वश्या पैराया पेराया गं

आंब्याच्या वणी खेळ मांडीला तिड गया वरच्या सांडीलया

सांडीलया गं

कोकणी नवरा नकली गं (२ वेळा)

निम्म्याच रातीला पेतोय दारु रंगमहालात एकली गं

आळवाच्या झाडाखाली बंद माझा दारु गाळी गाळी गं बाई

कोण मेला वादी झाला. बंद माझा धरुन दिला दिला गं बाई

नाकातली नथ मोडील बंद माझा सोडून आणील. आणिल
गं बाई

सर्व दागदागिने मोडून बंधू प्रेमाची
साक्ष देत. देवधर्मावर आधारीत गाण्यांची
चढाओढ लागे आणि त्यातूनच पुढील
पिढीला शिकवण मिळे. कळत नकळत
संस्कार होत.

काळाबरोबर सर्वच बदल आहे.
आपणही बदलायला हवे. सांस्कृतिक

चालीरिती, परंपरा, काही चांगल्या
गोष्टी भावी पिढीपर्यंत कशा पोहोचतील
याचा विचार सर्वांनी केला पाहिजे. नाहीतर
जुन्या रुढी, परंपरा, प्राणीमात्राबद्दलचे प्रेम,
नातीगोती, लग्नपध्दती, कुटुंब व्यवस्था,
वस्त्र, अलंकार, दागदागिने प्रकार,
सांस्कृतिक कला, त्यांचे पोशाख वगैरे अनेक
गोष्टी कालौघात नष्ट होऊ नयेत, एवढीच
अपेक्षा आहे.

* * *

जात प्रमाणपत्र व वैधता - वस्तुस्थिती व आढावा

* वि.बा.पाटील, भा.प्र.से.

सध्या अनुसूचित जाती, जमाती (आदिवासी) प्रमाणपत्र व त्याची वैधता याबाबत वर्तमानपत्रातून विविध बातम्या प्रसिध्द होत आहेत. तसेच विविध सामाजिक संघटनांची आंदोलने होत आहेत. याबाबतची वस्तुस्थिती समाजासमोर स्पष्ट होणे आवश्यक झाले आहे.

वास्तविक घटनाकारांनी वंचित, दुर्बल व पिढ्यान पिढया लाभांपासून वंचित राहिलेल्या लोकांना आरक्षणाची तरतुद करुन समाजाच्या सुधारित घटकांबरोबर येण्याची संधी दिलेली आहे. वर्षानुवर्षे जंगलात, वनात राहणारे आदिवासी व दलित यांच्याकरिता ही तरतुद करण्यात आलेली आहे.

या तरतुदीनुसार आदिवासी समाज व मागासलेला समाज यांच्यापुरते आरक्षण ठेवून त्यांचे हितसंवर्धन करणे व त्याचा वार्षिक आढावा घेणे यासंबंधीची तरतुद करुन संबंधित राज्याच्या राज्यपालांनी यासंबंधी कायदेशीर जबाबदारी देऊन त्यासंबंधी मा.राष्ट्रपतींना वार्षिक अहवाल पाठविणे बंधनकारक असते.

तसेच समाविष्ट जाती जमाती मध्ये कोणताही बदल करावयाचा असल्यास त्या त्या राज्याच्या सक्षम अधिकाऱ्यांनी त्याची

चौकशी करुन वैधानिक मान्यता घेऊन राज्य शासनामार्फत अहवाल केंद्राकडे पाठवून त्यास संसदेची मान्यता मिळाल्यानंतरच त्यात बदल होऊ शकतो. देशाची घटना तयार झाल्यानंतर असे बदल सुचविण्यात आलेले असले तरी प्रत्यक्षात असे बदल फारच कमी झालेले आहेत व या जाती जमातींमध्ये विशेष वाढ झालेली नाही.

मात्र प्रत्येक राज्यनिहाय या जाती जमातींच्या नामसादृश्याचा फायदा घेऊन आरक्षणाचे फायदे उठविण्याचे प्रयत्न दिवसेंदिवस वाढले आहेत. तसेच शैक्षणिक व नोकरीविषयक आरक्षणाखेरीज नुकतेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांसाठीही आरक्षण ठेवण्यात आलेले आहे. त्यासाठीही जाती-जमातीचा दाखला व त्याची वैधता सक्तीची करण्यात आलेली आहे. म्हणून सद्य परिस्थितीत जाती-जमातीचा दाखला व त्याची वैधता याबाबतचे काम फार मोठया प्रमाणावर वाढलेले आहे. समाज कल्याण विभागातील वर्गवारीनुसार मागास जमाती (५९), भटक्या व विमुक्त जमाती (४१), इतर मागासवर्गीय (३४१) व इतर विशेष मागासवर्गीय जमाती (५) व आदिवासी जमाती मुख्यतः १९ साठी महसूल विभागातून प्रमाणपत्र दिले जातात.

* सेवानिवृत्त भा.प्र.से., २/१, सिंचननगर, रेंजहिल्स, पुणे २०

वास्तविक यासंबंधी सविस्तर संहिता (Manual) बनवून / दरवर्षी अद्ययावत करून शासनाने विशेषतः सामाजिक न्याय विभागाने सर्व क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना पाठविले पाहिजे म्हणजे क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना अचूक मार्गदर्शन व सामान्य नागरिकांना सर्वसाधारण माहिती होईल व परिणामी होणारे गैरसमज टाळता येतील असे वाटते.

मा.सर्वोच्च न्यायालयाने सन १९९५ मध्ये माधुरी पाटील प्रकरणी निर्णय देताना अशा प्रकारे जाती-जमाती प्रमाणपत्रांची तपासणी करणाऱ्या समित्या बळकट करण्याबाबत शासनास निर्देश दिलेले असून अशा समित्यांसाठी पोलीस निरीक्षक दर्जाच्या अधिकाऱ्यांची दक्षता पथके स्थापन करण्याबाबत सूचना दिलेल्या आहेत. त्यामुळे सध्या अशा प्रकरणी चौकशीसाठी चौकशी अधिकारी म्हणून पोलीस निरीक्षक दर्जाचे अधिकारी काम पहात आहेत व प्रत्येक अर्जदाराच्या जात-जमात प्रमाणपत्राची चौकशी सखोल होऊ लागलेली आहे. तेव्हा अशा चौकशीला सामोरं जाणं व त्यातून सही सलामत पुराव्यानिशी बाहेर येणे नामसादृश्याचा फायदा घेणाऱ्या व्यक्तींना कठीण वाटू लागले आहे. कारण मुळ आदिवासी प्रभागातील किंवा त्या जमातीची मुळ माहिती असलेल्या लोकांना ही अडचण भासत नाही. तथापि जातीच्या नावातील नामसादृश्याचा गैर फायदा घेऊन अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र मिळविणाऱ्या लोकांना अडचण निर्माण झालेली आहे. यातूनच गैरसमज व वादंग निर्माण होत आहेत.

निवडणुका किंवा इतर बाबींसाठी जनगणनेच्या आधारे आरक्षण होत असते. जे मुळ आदिवासी भागात अनुसूचित क्षेत्रात राहत होते त्यांची जनगणना १९३१ ते १९५१ पर्यंत त्यांच्या जातीच्या आधारावर होत होती. काही वेळेस जातीच्या आधारावर व काही वेळी जातीचा उल्लेख न करता अशा जनगणना होत गेल्या. अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र घेण्यासाठी लोकांना त्यांच्या मुळ क्षेत्रातील सक्षम अधिकाऱ्याकडे जावे लागत असे. उदरनिर्वाहासाठी किंवा शिक्षणानिमित्त मुळ आदिवासी प्रभागातून, अनुसूचित क्षेत्रामधून इतरत्र स्थलांतरित झालेल्या आदिवासींना त्यांच्या स्वतःसाठी किंवा त्यांच्या अपत्यांसाठी अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र प्राप्त करणे सुलभ होण्यासाठी सन १९७६ पासून प्रमाणपत्र देण्यासाठी क्षेत्रबंधन उठविण्यात आले. मात्र याचा विपर्यास्त अर्थ घेऊन राज्यातील बिगर आदिवासी लोकांनी स्वतःला आदिवासी म्हणविण्यास सुरुवात केली. त्यानुसार विविध सामाजिक संघटनांनी त्यांच्या सदस्यांमध्ये वेळोवेळी जागृती करून जनगणनेच्या वेळी स्वयंघोषितपणे आदिवासी म्हणून नोंदणी करण्यास भाग पाडले. मात्र जनगणना करताना लोकांनी दिलेल्या माहितीवर जनगणना झाली, त्यासाठी कोणतेही तपासणी निकष नसल्याने किंवा आदिवासी म्हणून नोंदणी करणाऱ्या इसमांचे मुळ आदिवासी भागाशी काही आप्तसंबंध आहे किंवा नाही हे तपासण्याचे बंधन ठेवण्यात आलेले नव्हते. त्यामुळे सन १९७६ नंतर राज्यात आदिवासींच्या संख्येत लक्षणीय

वाढ झाल्याचे दिसून येते. कालांतराने नामसादृश्याचा गैर फायदा घेऊ इच्छिणाऱ्या लोकांना या गोष्टी अडचणीच्या वाटू लागल्या व वादविवाद वाढले. काही प्रकरणी अशा संघटना शासनाविरुद्ध मा.सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत दाद मागू लागल्या. उदा.हलबा, हलबा कोष्टी, माना, गोवारी, माना गोंड, ठाकर, ठाकूर, मंत्रेवारलू, कोळी इत्यादी मात्र याबाबत न्यायालयाची भूमिका निर्णयाक स्वरुपाची झाली. तरीही नामसादृश्याचा फायदा घेण्यासाठी काही जाती-जमाती आग्रही भूमिका ठेवून लाभ उठविण्यासाठी अनेक युक्त्यांचा अवलंब करत आहेत.

उदा.

- (१) दशवार्षिक जनगणनेत आपला आग्रहपूर्वक अनुसूचित जमातीचे लोक म्हणून उल्लेख करण्यास सांगून त्यांची संख्या वाढविली आहे.
- (२) नामसादृश्याचा फायदा घेऊन जमातीचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत करण्यासाठी शासनाकडे आग्रही राहणे व पाठपुरावा करणे. उदा.धनगड ही आदिवासी जमात मध्य भारतात आहे. तसेच मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रात धनगर ही एक जात आहे. धनगर समाजाची अनुसूचित जमातीच्या यादीत समावेश करण्याबाबत आग्रही मागणी आहे.
- (३) मल्हार कोळी, टोकरे कोळी, कोळी महादेव, डोंगर कोळी इत्यादी

जमातीचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत आहे. मात्र विविध स्तरावर जातीची नोंद करताना कोकण किनारपट्टीवरील मच्छिमार कोळी यांनी त्यांच्या जातीच्या नोंदी म.कोळी अशा नोंदी करून नंतर कालांतराने महादेव कोळी, अनुसूचित जमाती असा दावा करण्यास सुरुवात केलेली आहे.

वास्तविक पश्चिम महाराष्ट्राच्या सहयाद्रीच्या आजूबाजूच्या डोंगरात व डोंगर उतारावर कातकरी, ठाकर इत्यादी जमातीचे लोक वास्तव्यास होते. महाराष्ट्राच्या एकूण भागाचा विचार करता डोंगर भाग असलेले आदिवासींचे ३ प्रभाग होतात. (१) सहयाद्री, (२) गोंडवन व (३) सातपुडा. या भागातील आदिवासींच्या जमाती ३४ होत्या. त्यांची एकूण लोकसंख्या ३९ लाख इतकी होती. मात्र नामसादृश्याचा गैर फायदा घेऊ इच्छिणाऱ्या इतर जातींच्या लोकांमुळे आदिवासींची लोकसंख्या सन २००१ च्या जनगणनेमध्ये एकदम ७९ लाख एवढी मोठी झाली असे म्हणतात. ही परिस्थिती आहे. तेव्हा जाती-जमातींच्या प्रमाणपत्रांची वैधता ठरविताना सखोल चौकशी, छाननी व मुळ वास्तव्याचे ठिकाण यांची माहिती घेतल्यानंतर वेगळे निष्कर्ष निघत असल्याने आदिवासींच्या सवलती घेऊ इच्छिणाऱ्या लोकांचा कोंडमारा होतो आहे व त्यामुळे विनाकारण वादंग होऊन प्रसंगी शासकीय यंत्रणेवर हल्ले, मारहाण, धमक्या इत्यादी अनिष्ट प्रकार समाजात वाढीस लागलेले आहेत. वस्तुस्थिती जाणून न घेता

आकसापोटी व केवळ सवलतींच्या हव्यासापोटी अनर्थ घडत आहे तो टाळणे अत्यावश्यक झाले आहे.

१. ज्या यंत्रणेकडे हे काम सोपविण्यात आलेले आहे त्यांना हे काम वस्तुस्थिती विचारात घेऊन निपक्षपातीपणे पार पाडण्यासाठी, योग्य ते निर्णय घेण्याची संधी व संरक्षण दिले पाहिजे.

२. आपल्या जाती-जमातीच्या लोकसंख्येत कृत्रिमपणे वाढ करून दबाव गट निर्माण करून अनुसूचित जाती-जमातींच्या यादीत घुसु पाहणाऱ्या समाजघटकांवर वेळीच अंकुश ठेवून त्यांच्या अशा वृत्तीवर समाजाने व शासनाने प्रतिबंधात्मक उपाय योजण्याची गरज निर्माण झालेली आहे. अन्यथा वंचित तो

वंचित राहण्याचा धोका निर्माण झालेला आहे. लोकशाहीची अवस्था झुंडशाहीत रुपांतरीत होण्याची चिन्हे दिसत आहेत.

उपरोक्त वस्तुस्थितीचा सामाजिक कार्यकर्ते, सामाजिक संस्था, शासन, विचारवंत, संशोधक इत्यादींनी गांधीर्याने विचार करून त्याबाबत समाजामध्ये जागृकता निर्माण करण्याच्या प्रामाणिक हेतुने सर्वासमोर मी माझे विचार मांडले आहेत. मी महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विभागात वरिष्ठ अधिकारी म्हणून काम केलेले आहे. आदिवासी विकास विभागात विविध वरिष्ठ पदांवर काम केलेले आहे. माझ्या विविध पदांवरील कामाच्या अनुभवातून प्राप्त माहितीनुसार वरील वस्तुस्थिती आपणासमोर मांडलेली आहे त्याचा गांधीर्याने विचार व्हावा.

* * *

आदिवासी आणि जागतिकीकरण

* श्री.जी.डी.खरात

भारतात मंडल आयोग शिफारशीची अंमलबजावणी आणि नव्या आर्थिक धोरणाचा पुरस्कार अशा अर्थाने १९९० व पुढचा काळ महत्वाचा आहे. अनुसूचित जाती-जमाती संदर्भात संधी आणि आव्हाने निर्माण करणारा हा काळ आहे. अनुसूचित जाती-जमाती परंपरेने शोषणाला बळी पडलेल्या आहेत. दलिताना मुख्य प्रवाहातील तळातील घटक म्हणून सातत्याने संघर्ष करावा लागलेला आहे. आदिवासींच्या उत्कर्षासाठी तळमळीचे आदिवासी समाजसेवक, मानववंशशास्त्रज्ञ, संशोधक, शासन आणि अशासकीय संस्था अशा सर्वांचे आजतागायत योगदान असले तरी परिवर्तन हा प्रश्न सुटू शकलेला नाही. जागतिकीकरणाने आदिवासींच्या उपेक्षेत भर टाकली असून विकासाची प्रक्रिया जटिल बनविलेली आहे. भारतातील आदिवासी, आदिवासींचे असामान्यत्व आणि देश विकासातील महत्व, जागतिककरणामुळे आदिवासींसमोर निर्माण झालेली आव्हाने आणि उपाययोजना अशा प्रमुख मुद्द्यांआधारे सदर लेख प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारतातील आदिवासी जमाती ४५० असून महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती ४७ इतक्या आहेत. भिल्ल, गोंड, संथाळ, कोरकू या लोकसंख्या व प्रदेशनिहाय वास्तव्याचा विचार करता देशातील प्रमुख आदिवासी जमाती आहेत. भारतातील आदिवासी लोकसंख्येचे २००१ च्या जनगणनेनुसार प्रमाण सुमारे १० % इतके आहे. महाराष्ट्रातील ४७ आदिवासी जमातीमध्ये भिल्ल, गोंड, ठाकर, महादेव कोळी, कातकरी, कोलाम, कोकणा, वारली, पारधी या प्रमुख जमाती आहेत. मागासलेपणाच्या निकषावर माडिया गोंड, कातकरी, कोलाम या आदिम जमाती आहेत. महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येत आदिवासी लोकसंख्या ८५.७७ दशलक्ष इतकी आहे. शेती, शेतमजुरी आणि वनउपजिविका ही आदिवासींच्या उदरनिर्वाहाची परंपरागत साधने आहेत. पाश्चिमात्य मानववंशशास्त्रज्ञांनी मूळचे/प्राचीन रहिवासी (aboriginal) म्हणून आदिवासींचा उल्लेख केलेला (रसेल, एल्विन, धुर्ये) आहे. भारतीय

* अर्थशास्त्र- व्याख्याता कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला ता. येवला जि. नाशिक

मानववंशशास्त्रज्ञ डॉ.दास यांनी बुडत चाललेली जमात असे वर्णन करुन गांभीर्य स्पष्ट केलेले आहे. नेहमीच्या वाषरातील आदिवासी हा शब्द टोळी करुन राहणारी जमात (Tribe) यावरुन प्रचलित झालेला आहे. भारतीय राज्य घटनेतील कलम ३४२ (२) नुसार अनुसूचित जमाती असा उल्लेख करण्यात आलेला आहे.

आदिवासी कोणाला म्हणावे ?

मागासलेला, दुय्यम मानवी समुदाय असे गाफील वक्तव्य आदिवासीसंदर्भात करणे चुकीचे असल्याचे मानववंशशास्त्रज्ञांनी अभ्यासांती सिध्द केलेले आहे. आदिवासींचे जीवन जंगलाधिष्ठित असून त्यांचे आचार, विचार, समाज व्यवस्था, कला संस्कृती या बाबी मुख्य समाजाला शिकवण देणाऱ्या आहेत. मानववंशशास्त्रज्ञांनी प्रत्यक्ष निरीक्षण पध्दतीद्वारे आदिवासींचा अभ्यास करुन आदिवासी कोणाला म्हणावे याचे उत्तर दिलेले आहे.

डॉ.एन.मजुमदार :- 'समान नांव असणारा, एकाच भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एकच भाषा बोलणारा, विवाह, व्यवसाय, इत्यादी बाबतीत समान निषेध, नियमांचे पालन करणारा व परस्पर उत्तरदायित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पध्दतशीर व्यवस्था स्विकारणाऱ्या कुटुंबांचे किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रिकरण म्हणजे आदिवासी समूह होय'

आदिवासींची समाजलक्षणे, आर्थिक स्थिती, धार्मिक बंधने, शिक्षण स्थिती, तांत्रिकी स्थिती या निकषाचा आधार घेऊन मानववंशशास्त्रज्ञांनी व्याख्या केल्या असून या प्रातिनिधीक व्याख्येवरुन आदिवासीसंदर्भात समर्पक माहिती मिळते.

आदिवासींचे असामान्यत्व/श्रेष्ठत्व :

एक मानवी समुदाय म्हणून आदिवासी जमातीचा अभ्यास करता त्यांच्या बहुआयामी व निसर्गसानिध्यातील स्वच्छंदी जीवनाची कल्पना येते. मुख्य समाज प्रगत असला तरी जंगलातील या निरक्षर आदिवासींकडून बऱ्याच गोष्टी शिकण्यासारख्या आहेत. मुख्य समाजाने भौतिक तत्वावर प्रगती केली असली तरी आदिवासींचे श्रेष्ठत्व अनेक बाबींद्वारे स्पष्ट होते.

१. आदिवासी जमातींची 'निसर्गासाठी आम्ही' ही तत्वप्रणाली आधुनिक समाजाला प्रेरणादायी आहे.
२. नृत्य, संगीत, लोकसाहित्य, चित्रकला, सामाजिक सण व उत्सव, कलात्मकता याद्वारे आदिवासींच्या सांस्कृतिक श्रीमंतीची प्रचिती येते. या सांस्कृतिक ठेव्याचे जतन करण्याची गरज आहे.
३. सामाजिक एकरूपता, वडिल धान्यांचा आदर, शिस्त, नैतिक व

सामाजिक मूल्यांची जोपासना हे आदिवासींचे गुण व्यवहारी जगाला मार्गदर्शक आहेत.

४. मुख्य समाजात हुंडापध्दती, स्त्रियांच्या अत्याचार व शोषणाचे कारण असून आदिवासींच्या वधूमूल्य प्रथेने स्त्री वर्गाला मिळणाऱ्या दर्जाचे स्पष्टीकरण मिळते.

५. भिल्ल या देशातील मोठ्या आदिवासी जमातीमध्ये गर्भपाताला बंदी असून मुख्य समाज या मुद्यांवर यशस्वी धोरण राबवू शकलेला नाही.

६. आदिवासींना जंगलातील औषधी वनस्पतींचे ज्ञान असून त्यांना नैसर्गिक वैद्य असे म्हटले जाते. आधुनिक वैद्यकशास्त्रज्ञ या आदिवासींच्या मदतीवरच अवलंबून आहेत.

७. आदिवासींना पर्यावरणीय जाणीव असून वनसंरक्षण व संवर्धनात त्यांची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. निसर्गपूजा, निसर्गप्रेम यातून पर्यावरणीय जाणीव स्पष्ट होते. मुख्य समाजाने निसर्ग ही आपली जहागीर मानल्याने त्याला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे.

८. गोंड या आदिवासी जमातीतील 'गोटूल प्रथा' हे लैंगिक शिक्षणाचे केंद्र असून आधुनिकतेच्या, वैचारिक गप्पा मारणाऱ्या मुख्य समाजाला डोळ्यात अंजन घालणारी ही बाब आहे.

या सर्व बाबींचा विचार करता सामाजिकता व मूल्यांचा विचार करता आदिवासींमधील दूरदृष्टी व जागरूकतेची कल्पना येते. ज्या सामाजिक प्रश्नावर मुख्य समाज आजही अडलेल्या अवस्थेत आहे, त्यांची पूर्तता आदिवासींनी परंपरेने केलेली आहे. जंगलात राहणाऱ्या या जमातींना रानटी की प्रगत समजायचे याचा आपण विचार करण्याची गरज आहे.

भारतातील आदिवासी विकास :-

२१ व्या शतकातील प्रमुख आर्थिक महासत्ता म्हणून भारताची ओळख बनू पाहत असताना 'माणूस' म्हणून जगण्यात अपयशी ठरलेला समुदाय ही आदिवासींची ओळख दुर्दैवाने आजही कायम आहे. आदिवासींना सोबत घेतल्याशिवाय शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टय साध्य होणार नाही, हे लक्षात आल्याने शासन व मुख्य समाजाच्या उपेक्षित आदिवासींकडून अपेक्षा वाढलेल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाची आदिवासी विकासातील भूमिका महत्वाची आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासी विकासात आदिवासी समाजकार्यकर्ते आणि ख्रिश्चन मिशनऱ्यांचे महत्वपूर्ण योगदान मानले जाते.

ब्रिटीशांनी आदिवासी विकासाऐवजी शोषणच केले. बन्यप्राण्याप्रमाणेच ब्रिटीशांच्या शिकारी छंदाला बळी पडलेल्या आदिवासी स्त्रिया हे त्यांचे उदाहरण आहे. ब्रिटीशांच्या छत्रछायेत संस्थानिक व जमीनदारांनी आदिवासींचे सर्वकष शोषण केले. आदिवासींच्या शोषणमुक्ती व उत्कर्षासाठी आचार्य भिसे, ठक्करबाप्पा, गोदुताई परुळेकर, इरावती कर्वे, अनुताई वाघ, काकासाहेब बर्वे, शंकरराव ठकार यांनी आपले आयुष्य वेचले. बाळासाहेब खेर, कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे आदिवासी शिक्षणातील योगदानही उल्लेखनीय मानले जाते. ठक्कर बाप्पा च्या कार्याचा पं.नेहरुनीही स्वातंत्र्य काळात आदिवासी विकास दृष्टीकोन मांडताना आदर्श घेतला. वारल्यांची राणी म्हणून गोदुताई परुळेकरांना कार्याची पावती मिळाली. मिशनऱ्यांनी धर्मप्रसारांच्या मुख्य उद्देशाने आदिवासी विकासाचे कार्य केले असले तरी दुर्गम भागात वसतिशाळा, दवाखाने असे उपक्रम राबविणे ही महत्वपूर्ण बाब ठरते. मुख्य समाजासमोर 'स्वातंत्र' हा मुद्दा असल्याने आदिवासी विकासाला महत्व देण्यास कोणालाही फुरसत नव्हती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाच्या सहभागाने आदिवासी विकासास प्रारंभ झाला. आदिवासींचे सांस्कृतिक हनन होईल या भितीने अनेक मानववंश शास्त्रज्ञांनी आधुनिक तत्वावरील आदिवासी विकासास विरोध केला. इरावती

कर्वे यांनी आदिवासींना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी संस्कृति रक्षणातून आदिवासी विकास हे तत्त्व हिरहिरिने मांडले. एल्विन सारख्या मानववंश शास्त्रज्ञानेही ताठर भूमिका सोडून कलाकलाने आधुनिक तत्वावरील आधुनिक विकास यास महत्व दिले. या सर्व पार्श्वभूमीवर पं.नेहरुंनी आपला आदिवासी विकासविषयक दृष्टीकोन मांडला. देशपातळीवर १९७५-७६ पासून खऱ्या अर्थाने आदिवासी विकास प्रक्रिया सुरु झाली. एकात्मिक आदिवासी विकासाचे नवे रूप म्हणून 'आदिवासी उपयोजना' पुढे आली. आदिवासी उपयोजनेचे समूह विकासाबरोबरच क्षेत्रीय विकास हे उद्दिष्टय ठरविण्यात आले. स्वतंत्र आदिवासी मंत्रालय, अशासकीय संस्था, संशोधक, आदिवासी कार्यकर्ते अशा घटकांबरोबरच आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ, आदिवासी सहकारी संस्था यांचेही आदिवासी विकासात महत्वपूर्ण योगदान राहिले. आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक विकास, शेती व पूरक व्यवसाय अशा अनेक उपक्रमांची राबवणूक होत असली तरी आदिवासींच्या बाबतचे चित्र फारसे बदलू शकलेले नाही. निस्वार्थी व तळमळीच्या नेतृत्वाचा अभाव, भरकटलेली आदिवासी चळवळ, शासकीय यंत्रणेतील त्रुटी, आदिवासींच्या मर्यादा आणि मुख्य समाजाचे अलिप्ततावादी धोरण ही आदिवासी विकासाच्या

अपयशाची प्रमुख कारणे आहेत. आदिवासी संदर्भात जाणीवा निर्माण झाल्या असल्या तरी समाजाचा भाग म्हणून मान्यता मिळविण्याचा आदिवासींचा संघर्ष अजूनही संपलेला नाही.

आदिवासींचे आर्थिक व शाश्वत विकासातील महत्त्व :-

आदिवासींचे ज्ञान, कौशल्ये, समता आणि निसर्गएकरूपता यांचे देशाच्या आर्थिक व शाश्वत विकासात अनन्यसाधारण महत्त्व असल्याने आदिवासींना सोबत घेतल्याशिवाय पुढे जाता येणार नाही, हे अभ्यासांती सिद्ध झालेले आहे. सध्याच्या बाजारी जगात देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा 'आदिवासी' हा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू बनलेला आहे औषध निर्माणशास्त्राचे नैसर्गिक ज्ञान, जंगलउपजांची खासियत, निसर्गज्ञान व पर्यटन उद्योगाची सांगड, जंगलाधिष्ठीत उद्योग, आदिवासी हस्तकला, चित्रकला व लोककलांचे व्यापारी मेळाव, पशुपक्षांचे ज्ञान व त्यांचे संशोधनातील महत्त्व, अशा सर्व बाबी आदिवासींप्रमाणेच आर्थिक विकासाचे निदर्शक असून याचा योग्य वापर करून घेतल्यास विकासाला चालना मिळू शकते. पर्यावरण असंतुलन ही जागतिक समस्या बनल्याने आज शाश्वत विकासाला महत्त्व आलेले आहे. भारतासमोर आज आर्थिक विकासाबरोबर शाश्वत विकासाचे आव्हान आहे. जगात आतापर्यंत झालेल्या दोन वसुंधरा परिषदांद्वारे शाश्वत विकासासंदर्भात

जागरुकता स्पष्ट होते. पर्यावरण संतुलन, भावी पिढ्यांचा विचार करून दूरदृष्टीने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर, सामाजिक लाभ व त्याचा विचार यां शाश्वत विकासाला अभिप्रेत बाबी आहेत. भारतातील आदिवासींचे निसर्गप्रेम व पर्यावरणातील जागरुकता, 'निसर्गासाठी आम्ही' हे तत्वज्ञान, जंगलरक्षण व संवर्धनातील भूमिका यामुळे शाश्वत विकासासंदर्भात आदिवासींचे थेट योगदान आहे. थोडक्यात रानावनातील आदिवासींकडे मुख्य समाजाच्या विकासाच्या प्रश्नाची उत्तरे आहेत. आदिवासींना सामावून घेणे ही आदिवासींपेक्षा मुख्य समाजाची निकड आहे. मुख्य समाजाच्या आदिवासींकडून वाढलेल्या अपेक्षा याद्वारे त्यांचे विकासातील महत्त्व स्पष्ट होते.

जागतिकीकरणात आदिवासी :-

जागतिकीकरण हा भारताने स्विकारलेल्या खुल्या आर्थिक धोरणाचा भाग आहे. देशाने जागतिकीकरणाची अंमलबजावणी आयात प्रतिभानाआधारे केला असून त्यामुळे मिळणाऱ्या लाभांपेक्षा भोगाव्या लागणाऱ्या दुष्परिणामांचे पारडे जड आहे. मुख्य समाजाच्या अलिकडच्या आदिवासींशी असलेला संबंध स्वार्थापोटीचा आहे. भारतातील जागतिकीकरण हे धनिकांपुरते लाभदायी असून दलित, आदिवासी अशा दुर्बलांना भरडणारे आहे. आदिवासी स्त्रिया, व

मुर्लीवर होणारे बलात्कार, कुपोषण, उपासमारीमुळे मरणारे आदिवासी, वनाधिकारी व पोलीस अधिकाऱ्यांचे अत्याचार, रणवीर सेनेद्वारे होणाऱ्या आदिवासींच्या खुलेआम कत्तली, गुन्हेगारीचा शिक्का माथी घेऊन भटकणारे फासेपारधी, आदिवासींच्या नांवावर कर्ज घेऊन वावरणारे दलाल, भूकेचा डोंब विझविण्यासाठी कडबा दळून खाणारे ओरिसातील आदिवासी, आदिवासींवरील गोळीबार ही सर्व आदिवासींची सद्यस्थिती स्पष्ट करणारी बोलकी उदाहरणे आहेत. आदिवासींवरील 'गिरीजन' उल्लेख हा Emotional Blackmailing व Discrimination चा प्रकार होता. शबरी, एकलव्यापासून सुरु असलेली उपेक्षेची परंपरा आजही टिकून असून जागतिकीकरणाने त्यात भरच टाकलेली आहे. आदिवासींचा माणूस म्हणून जगण्याचा संघर्ष आजही सुरु असून अत्याचार, शोषणाद्वारे याची प्रचिती येते.

जागतिकीकरणात आदिवासींसमोरील आव्हाने :-

आदिवासींची सद्यस्थिती शोषणाची परिसीमा स्पष्ट करणारी १३ राज्यात उग्र रूप धारण केलेली नक्षलवादी चळवळ हा त्याचा परिपाक आहे. सध्याचे जागतिकीकरण विषमतेला वाव देणारे असून 'ज्याच्या हाती ससा तो पारधी' हा त्याचा न्याय आहे. आदिवासी जमाती या प्रक्रियेत ओढल्या गेल्याने त्यांच्यासमोर अनेक आव्हाने निर्माण झालेली आहेत.

१. जागतिकीकरणामुळे आदिवासी संदर्भात 'बहुराष्ट्रीय कंपन्या' या नव्या शोषकाची भर पडलेली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जंगलाकडे मोर्चा वळवल्याने व्यावसायिक जगात आदिवासी कोणत्याही पातळीवरून त्यांच्याशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. एका बाजूला जंगलसंपत्ती आधारे करोडो मिळविणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या तर दुसरीकडे जगण्याची साधने गेल्याने दारिद्र्यात खितपत असलेला आदिवासी असे विदारक चित्र आहे.

२. जागतिकीकरण शोषण व शोषित अशा द्विवर्गास चालना देणारे असून दलित आदिवासींची शोषणाच्या गर्तेतून सुटका होणे दुरापास्त आहे. देशातील बड्या कंपन्या व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची आर्थिक दहशत शोषणाची माध्यमे पक्की करणारी आहे. सावकार, जमीनदार, ठेकेदार यांच्या कर्जाच्या बोज्याखाली आदिवासींवरील वित्तीय बलात्काराचे सत्र सुरु आहे.

३. नव्या धोरणाचा भाग म्हणून आलेले खाजगीकरण 'आरक्षणाचा' घटनादत्त अधिकार हिरावून घेणारे आहे. मुख्य पटलावर येण्यासाठी धडपडणाऱ्या दलित व आदिवासींचे 'माणूसपण' नाकारण्याचा हा प्रकार आहे. आरक्षण ही गांवकुसाबाहेरच्या जगण्याची तसेच पिढ्यानपिढ्यांच्या उपेक्षेची किंमत असून खाजगीकरणामुळे मागील दराने ते घालण्याचे षडयंत्र सुरु आहे. आजही अनुसूचित जाती-जमाती शिक्षण, नोकरीची

संधी या आधारे मुख्य पटलावर येण्यास यशस्वी ठरलेल्या नसताना सरकारचे अंगकाढू धोरण दलित व आदिवासींना समान संधी नाकारणारे आहे.

४. भारतातील बँकांनी सामाजिक बांधिलकीतून कार्य करणे ही दुर्बलांच्या उत्कर्षाच्या संधी मिळण्यासाठीची गरज आहे. खाजगीकरणामुळे बँकींग व्यवसायात नफाकेंद्रीत खाजगी बँकाचे प्रस्थ वाढत आहे. देशातील नव्या खाजगी बँका व विदेशी बँका आधुनिक सावकारी करणाऱ्या आहेत. खाजगीकरणामुळे सामाजिक बँकींगचा प्रश्न निर्माण झाला असून त्यामुळे दुर्बलांच्या समस्यांमध्ये भर पडलेली आहे. व्यापारी बँकींगला आलेल्या महत्वामुळे 'बँका' आदिवासींपर्यंत पुरेशा ताकदीने पोहोचू शकलेल्या नाहीत.

५. चंगळवादी संस्कृतीला आलेले महत्व हा जागतिकरणाचा दुष्परिणाम आहे. निसर्गाचा भाग बनून जीवन व्यथित करणाऱ्या आदिवासींची जगण्याची साधने हिरावून घेतली जात आहेत. धनिकांमध्ये हिरवाईच्या छायेत रमण्याची वृत्ती वाढत असून त्यासाठी टोलेजंग इमारती व घरे निसर्गसानिध्यात बांधली जात आहेत. चैन आणि व्यावसायिकता अशा दुहेरी हेतूने हे प्रकार होत असून त्यामुळे वनराईच्या छायेतील आदिवासी व ग्रामीण घटकांच्या जगण्यावर मर्यादा आलेल्या आहेत. 'रिसोर्ट'च्या नांवाखाली चालणाऱ्या

धंद्यामुळे शेकडो एकर जमिनी आदिवासी व इतरांच्या हातून गेल्या असून परंपरागत व्यवसाय नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. जगण्याची हक्काची साधने गेल्याने अनेक आदिवासी जमातींच्या वाटयाला भटके आयुष्य आलेले आहे. आदिवासींच्या जमिनी हा मुख्य आधार असून त्यावरच घाला घातला गेल्याने अनेक प्रश्नांची मालिका सुरु झालेली आहे.

६. औषधी वनस्पतींच्या ज्ञानामुळे आदिवासींना नैसर्गिक वैद्य असे म्हटले जाते. नव्या आर्थिक युगात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी अशा वनस्पतीचे पेटंट मिळविले असून त्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातून करोडो डॉलर्सचे उत्पन्न मिळवित आहे. तर दुसरीकडे परंपरेने ज्ञान असूनही पेटंट कायद्यामुळे आदिवासींच्या संधी हिरावून घेतल्या जात आहेत.

७. शिक्षणाचे बाजारीकरण हे मुख्य समाजाचे चित्र असताना आदिवासीं संदर्भात शिक्षणाची प्राथमिक अवस्था, बोली भाषेतील शिक्षणाचा अभाव अशी स्थिती आहे. मूलभूत गरजांसाठी संघर्ष करणारा आदिवासी समाज बाजारशाहीच्या जगात कसे जुळवून घेणार हा यक्षप्रश्न आहे.

८. दारिद्र्याच्या दुहेरी रेषेखालचा घटक म्हणून दलित व आदिवासींचा उल्लेख करावा लागेल. आदिवासींचे दारिद्र्य, दैन्यावस्था यास प्रसिध्दी माध्यमे (T.V.) महत्व देत नसली तरी त्यात

व्यावसायिकतेचा खरा भाग आहे. भुकेल्या, नग्न अवस्थेतील आदिवासींच्या दैन्यावस्थेचा बाजार मांडला जात आहे. खऱ्या जगाची ओळख पटण्याचे सामर्थ्य नसल्याने आदिवासींचे अशा नव्या प्रकारे शोषण सुरु झाले आहे.

आदिवासी विकासासाठी सूचित दृष्टीकोन :

आदिवासी हा समाजाचा घटक मानून सकारात्मक दृष्टीकोनाची गरज आहे. अत्याचार, शोषण, जंगल, जमीन हक्कांवरील गदा, मुख्य समाज व सरकारची अनास्था यामुळे आदिवासींची अपेक्षा टिकून आहे. आदिवासींच्या नावावर विकासाची फळे इतरांनीच लाटलेली आहेत. शासनाचा आदिवासी विकासाचा कार्यक्रम यंत्रणेतील त्रुटीमुळे शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचू शकलेला नाही. जागतिकीकरणाच्या झंझावातात आदिवासी अस्तित्वाचा संघर्ष म्हणून नक्षलवादी चळवळ उग्र बनलेली आहे. आदिवासींची संस्कृती, त्यांची संसाधने, आदिवासींचे आर्थिक व शाश्वत विकासातील महत्व या बाबी विचारात घेता माणूस म्हणून जगण्यासाठी त्यांना संरक्षण ही देशाची गरज व आदिवासींचा हक्क आहे. चीन मध्ये 'पांडा' च्या जतनासाठी तर भारतात 'गिधाडे' व इतर वन्यप्राण्यांसाठी जर कोटयावधी रुपये खर्च होत आहे, तर संख्येने मोठ्या असलेल्या या हाडामासांच्या माणसांसाठी सरकारने आपली जबाबदारी

पार पाडणे हा प्रमुख मुद्दा बनतो. जागतिकीकरण टाळता येणार नसले तरी त्याची अंमलबजावणी दलित, आदिवासींचा विचार करता संरक्षक कवचात झाली पाहिजे.

जागतिकीकरण दुधारी शस्त्र असून त्याचा आदिवासींवर दुष्परिणाम होणार नाहीयासाठी खबरदारीने भिन्न आघाड्यांवरून खालील प्रयत्न झाल्यास ती आदिवासी विकासाची नव्या साच्यातील सुरुवात ठरू शकेल :-

१. अर्थशास्त्राचा अभ्यास हा बंदीस्त चौकटीत करण्याऐवजी त्याचा आंतरशाखीय सहसंबंध विचारात घेतला पाहिजे व त्यादृष्टीने अभ्यासक्रमात बदल हा गरजेनुसारच्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे. पर्यावरणीय अर्थशास्त्र, शेतीचे अर्थशास्त्र, ग्रामीण अर्थशास्त्र याप्रमाणे आदिवासी अर्थशास्त्र (Tribal Economy) ही अर्थशास्त्राची एक उपशाखा म्हणून पुढे येण्याची गरज आहे. तसेच सध्याच्या शाश्वत विकासाच्या बोलबाल्यात त्याचा अर्थशास्त्राच्या अभ्यासक्रमात समावेश होण्याची गरज आहे. शाश्वत विकास, आर्थिक विकास, पाणी व्यवस्थापन, लैंगिक शिक्षण, पर्यावरण यादृष्टीने आदिवासी व आदिवासी अर्थशास्त्र महत्वाचे असल्याचे सिद्ध झाले आहे. उच्च शिक्षणात आदिवासी अर्थशास्त्राचा समावेश झाल्यास आदिवासी व मुख्य समाजातील दरी कमी होऊन त्यांचे लाभ दोहोनाही मिळतील.

आदिवासी समस्या, संस्कृती, योगदान याची जाणीव निर्माण होण्याबरोबरच आदिवासी विकासाचा समर्पक दृष्टीकोन निश्चित करण्यासाठी आदिवासी अर्थशास्त्राला उच्च शिक्षण अभ्यासक्रमात महत्व देण्याची गरज आहे.

२. आदिवासी विकास कार्यक्रमाची पुर्नरचना करताना एकवेळची भूक भागविणाऱ्या उपक्रमांऐवजी भुकेवर मात करणाऱ्या उपक्रमांना प्राधान्य देण्याची गरज आहे.

३. निस्वार्थी नेतृत्व ही आदिवासी कल्याण चळवळीची मुख्य गरज असून कृतीशील विचारवंत, संशोधक, संशोधक समाजकार्यकर्ते यांनी त्यादृष्टीने शासनाबरोबरीने योगदान दिले पाहिजे.

४. भारताने आपल्या प्राकृतिक व्यवस्थेला अनुरूप असे प्रतिमान विकासासाठी स्विकारले पाहिजे. तसे झाल्यास देशाबरोबर दुर्बलांचे प्रश्न सुटू शकतील.

संदर्भ :-

१) हेमंत देसाई	- कंगालांचे अर्थशास्त्र
२) डॉ.गोविंद गारे	- महाराष्ट्रातील आदिवासी
३) गुरुनाथ नाडगोंडे	- भारतीय आदिवासी
४) डॉ.श.गो.देवगांवकर	- आदिवासी विश्व
शैलजा देवगांवकर	
५) अॅड.अनिल बुगदे	- जमाती अनेक प्रश्न एक

५. आदिवासींमध्ये शिक्षण, प्रशिक्षण, आरोग्य या अनुषंगाने मानवी गुंतवणुकीला महत्व दिल्यास त्यातून उदरनिर्वाहाऐवजी व्यावसायिकता असे मत परिवर्तन होईल जी सध्याच्या व्यापारी जगात टिकण्याची गरज आहे.

६. आदिवासी कला, कौशल्यांचे व्यावसायिक जगात महत्व असून तशा प्रयत्नांना आदिवासी विकास कार्यक्रम व त्यांच्याशी संबंधित संस्था व व्यक्तींनी चालना दिली पाहिजे.

७. आदिवासींच्या चांगल्या परंपरेचे जतन करूनच आदिवासी विकासाला महत्व दिल्यास त्यातून देश व आदिवासींना लाभ मिळू शकेल.

८. जागतिकीकरणात आदिवासींना सामावून घेणाऱ्या मुख्य समाज मनांची गरज आहे. आदिवासींवरील मुख्य समाजाचे अवलंबनही दिवसेंदिवस वाढत असल्याने अशी मनोभूमिका गरजेची आहे.

- ६) सुखदेव थोरात - आरक्षण धोरण का व कसे !
- ७) H.V.Trivedi - Economic Development of Tribes in India
- ८) Dr.Govind Gare - A Review of Tribal Reserch Studies
- ९) Kancha ilaiah - Golbal Allance against Caste (Times of India- Article)
- १०) Jonathan Nazower - In a Uniform Mould- Prejudices destroying tribal cultures- (Times of India- Article)
- ११) Dr.Girdhari Impact of Globalisation on Indian Economy (Edited Book)
- १२) Stephen Analil - Challenges of TWS's in WTO Regime (Edited Book)

* * *

**TRIBAL RESEARCH & TRAINING
INSTITUTE'S PUBLICATIONS FOR SALE**

संस्थेची विक्रीची प्रकाशने

Sr. No.	Name	Price Rs.
1.	An Overview Of Tribal Research Studies	100.00
2	Strategies For Promotion & Propagation Of Tribal Arts & Handicrafts	50.00
3.	Socio-Cultural Dynamics Of Tribal Development	19.00
4.	"Nagarikanchi Sanad" (Marathi Publication Of TDD, Mumbai)	16.00
5.	Compilation of Government Resolutions -Incentives Provided To The Govt. Employee Working In Inaccessible Areas Located In Tribal Areas -	115.00
6.	Survey of Padas in Mumbai & Mumbai-Sub Urban District.	141.00
7.	Development Of Primitive Tribes In Maharashtra :Status, Continuity & Change	115.00
8.	Bi-Annual Publication "Tribal Research Bulletin"	(Rs. 50/- per Bulletin)
9	Tribal Handicrafts of Maharashtra : Cultural & Transitional Perspective.	Rs.225/-

TRIAL RESEARCH & TRAINING
NIGHTMARE'S PUBLIC PATH OF SALE

1

1974

Government Photozinco Press, Pune - 411 001.

1974

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune-411001.
Web Site : <http://trti.mah.nic.in>
Email: trti.mah@nic.in

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organized under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only. Soft copy of the manuscript is welcome.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the Editor is not responsible for the views expressed by the authors.

The contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondences should be addressed to the Commissioner, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune-411001.

Registration No. 37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of publication 28, Queen's Garden,
Pune-411001

2. Periodicity of Publication Bi-annual

3. Printer's Name Manager
Photozinco Press,
Pune-411001

Nationality Indian
Address Photozinco Press,
Pune-411001

4. Publisher's Name Dr. Arvind Kumar Jha, IFS.

Nationality Indian
Address 28, Queen's Garden,
Pune-411001

5. Editor's Name Dr. Arvind Kumar Jha, IFS.

Nationality Indian
Address 28, Queen's Garden
Pune-411001

I, Dr. Arvind Kumar Jha, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Arvind Kumar Jha, IFS.
(Signature of Publisher)

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs.50/-